Tamara Kondratieva

Vechea Rusie

8

Microsintege

CORINT

Redactor:
Daniel Penescu

Tehnoredactare computerizată:
Mihaela Dumitru

Coperta:
Walter Riess

Tamara Kondratieva
LA RUSSIE ANCIENNE
© Presse Universitaires de France, 1996

Toate drepturile asupra prezentei versiuni în limba română sunt rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-058-2

TAMARA KONDRATIEVA
Conferenţiar la Institutul
de Limbi şi Culturi Orientale
din Paris

VECHEA RUSIE

Traducere, prefaţă şi note:
Radu G. Păun

CORINT
Bucureşti, 2000

PREFAŢĂ

Urmare a unui refuz cultural, îndreptăţit poate de exasperanta perioadă a anilor '50-'60, când limba şi cultura rusă, atunci sovietice, erau impuse cu forţa în şcoli şi în institute de învăţământ superior, istoria Rusiei, şi ne referim la Rusia veche, subiectul acestei lucrări, este puţin cunoscută şi studiată în România. Rari sunt azi specialiştii români care s-au apropiat de acest domeniu care, în ochii multora, e complet lipsit de interes pentru formarea elevilor şi studenţilor şi trezeşte amintiri neplăcute generaţiei părinţilor lor. Urmarea? Nici o carte de specialitate tradusă la noi în ultimii douăzeci de ani, şi o lacună regretabilă, după opinia noastră, în ansamblul culturii româneşti.

Desigur, cartea remarcabilei specialiste care este Tamara Kondratieva, conferenţiar la Institutul de Limbi şi Culturi Orientale din Paris, nu are cum, şi nici nu-şi propune, să recupereze ezitările ultimelor decenii. Ea îşi doreşte doar să incite la cunoaştere, la o nouă privire asupra unei culturi care, oricât am vrea să privim spre alte orizonturi, ne este prea aproape. Aceasta nu numai din considerente geografice (pe care de multe ori le-am regretat), ci îndeosebi prin înrudirile spirituale, de la ortodoxie la comunicarea facilitată câteva secole de o limbă de cultură comună şi de însuşirea modelului bizantin. Am căutat, prin urmare, să punem în evidenţă, pe cât am putut, această comunicare; nu numai prin traducerea pe care o oferim, dar şi prin notele de subsol care ne aparţin.

Vom găsi aici, surprinse cu luciditate şi admirabil spirit de sinteză, trăsăturile-forţă ale unei civilizaţii şi ale unui tip uman şi explicaţii, de multe ori nebănuite, dar totdeau-

na bine venite, atât pentru faptele trecute, cât şi pentru amintiri mai recente. Altminteri spus, o civilizaţie interesantă care-i cuprinde laolaltă pe Ivan cel Groaznic şi Andrei Rubliov, pe martirul Avvakum şi orgoliosul patriarh Nikon, care ne dă putinţa să înţelegem mai bine şi romanele lui Dostoievski şi filmele lui Eisenstein şi Bondarciuk.

Mulţumim Editurii Corint care ne-a dat prilejul de a aduce această carte sub ochii cititorilor români şi sperăm că atare iniţiativă va fi curând urmată şi de altele asemenea.

Radu G. Păun

INTRODUCERE

Turiştilor care vor să cunoască azi vechea Rusie, agenţiile de turism le propun să străbată un circuit numit „inelul de aur". El trece prin oraşele Rostov (862)[1], Suzdal (1024), Iaroslav (1030), Vladimir (1108), Moscova (1147), Kostroma (1152), Pereslav-Zaleski (1152) cuprinzând şi mânăstirea Sfintei Treimi-Serghei din Serghiev-Posad (1340). Vizitarea Novgorodului (859) şi a Pskovului (903) completează itinerariul acestei excursii care desenează în filigran spaţiul rusesc, al Rusiei Mari mai precis, caracterizat prin arhitectura sa în lemn – faimoasele *izbe* – dar şi în piatră, prin cultura sa agricolă şi urbană deopotrivă, prin modul său propriu de a stăpâni şi a conviețui cu natura... Imensitatea acestui spaţiu, combinată cu o foarte redusă densitate a locuirii umane, nu este fără legătură cu tipul de societate şi cu forma autocratică a statului moscovit de mai târziu (secolele XV-XVI). Începând cu secolul al XVI-lea, în detrimentul altor popoare, acest stat avea să se extindă pentru a se transforma apoi într-un imperiu care va atinge apogeul său teritorial în secolul al XIX-lea, ceea ce depăşeşte cadrele cronologice ale lucrării de faţă.

Acest ansamblu făcea parte, la începutul Evului Mediu, dintr-un spaţiu mai vast care cuprindea Bielorusia şi Ucraina actuale, având în centru oraşul Kiev (secolele X-XII). Disputele privind includerea sau neincluderea perioadei kievene în istoria rusă au fost şi continuă să fie suficient de aprinse pentru a justifica o serie de precizări preliminare.

---

[1] Sunt indicate între paranteze datele primelor menţiuni documentare ale oraşelor.

I. Repere istoriografice

Cunoştinţele etnografice şi lingvistice erau încă incipiente când, în prima jumătate a veacului al XIX-lea, „ruşii mici" (ucrainenii), ca şi alte popoare europene, începeau să-şi descopere propria patrie şi să reflecteze asupra propriului trecut. Istoricii din Sankt Petersburg şi din Moscova nu aveau nici ei decât o idee destul de sumară despre Rusia Mică[2]. Ei plasau debutul istoriei ruse la Kiev, în secolul al IX-lea, dar, cu autoritatea pe care le-o conferea Academia Imperială, ignorau posibilele diferenţe etnice dintre vechii locuitori ai Rusiei propriu-zise şi „ruşii mici". În 1846, cartea atribuită arhiepiscopului bielorus G. Konisski irita spiritele printr-o întrebare simplă: nu cumva istoria perioadei kievene a fost, în fapt, aceea a poporului ucrainean? Polemica a izbucnit în anii 1850. Cine erau vechii ruşi? Erau ei „ruşii mici" sau „ruşii mari"? Miza nu era numai academică: era vorba, de fapt, de a şti cui aparţine meritul de a fi format primul stat, ucrainenilor sau ruşilor?

---

[2] Numele de *Rusia Mică* există din 1303, data întemeierii mitropoliei de Halici (Galiţia). În acest fel, patriarhul Constantinopolului distingea două teritorii: unul care cuprindea toată Rusia, altfel spus *Rusia Mare*, păstorită de mitropolitul de Vladimir pe Kliazma, altul *Rusia Mică* ce revenea mitropoliei galiţiene (sau de Halici). Prinţul de Halici-Volânia, Iuri II Boleslav (1323-1340) se intitula *Dux totius Russiae Minoris* (Duce – aici cneaz – al întregii Rusii Mici). La Moscova, această denumire intră în uz de la sfârşitul veacului al XVI-lea, pe filieră kieveană. La sfârşitul secolului al XVII-lea la Moscova termenul *Rusia Mică* desemna toate teritoriile populate de ucraineni. Termenul *Ucraina* care înseamnă *teritoriu de frontieră*, este menţionat pentru prima dată în *Cronica Haliciului şi Volâniei*, la sfârşitul secolului al XII-lea, pentru a numi teritoriile din Sud-Vest (regiunea Holm, Galiţia sau zona Lublin). Pentru alte detalii geografice, a se vedea harta.

Forţele angajate în această polemică erau inegale. De o parte, M. Maksimovici, botanist reprofilat pe studii filologice şi devenit specialist în cântecele populare ucrainene. De cealaltă, profesorul M. Pogodin, profesor de istorie, reputat îndeosebi datorită bunei cunoaşteri a vechilor surse documentare. Teza sa nu putea să nu lezeze orgoliul naţional ucrainean, căci el susţinea că cronicile kievene fuseseră scrise în dialectul ruşilor mari, ceea ce dovedea că aceştia trăiau la Kiev şi în regiunile învecinate încă de la începuturi. După el, ucrainenii erau veniţi din zona carpatică după invazia mongolă, în veacul al XIII-lea. Afirmaţiile lui Maksimovici, care susţinea vechimea limbii ucrainene şi a poporului ucrainean, precum şi polemica, amplificată prin alte intervenţii, nu au fost suficiente pentru a clinti schema tradiţională susţinută consecvent chiar de către cei mai eminenţi autori ruşi din veacul trecut. Această teorie depindea însă de surse datând din secolele XV-XVI, scrise pentru a legitima pretenţiile marilor cneji ai Moscovei la stăpânirea întregii Rusii. Aceste surse acreditau ideea unei istorii începute la Kiev, întrerupte întâi de disputele între cnejii locali, apoi de invazia mongolă (secolul al XIII-lea) şi reînnodată în cele din urmă în jurul centrului de putere de la Moscova. Cnejii moscoviţi apăreau în aceste documente ca restauratorii şi unificatorii unor moşteniri care le-ar fi revenit de drept, care ar fi aparţinut cândva strămoşilor lor, garantând, astfel, continuitatea ruşilor mari. În această logică, pentru ucraineni şi pentru bieloruşi nu era nici un loc în istoria timpurie a spaţiului rusesc.

În anii '80 ai sec. al XIX-lea, polemica a fost reluată. A. Sobolevski a reaprins spiritele afirmând că înseşi cronicile galiţiene şi volâniene au fost redactate în dialectul ruşilor mari. De această dată însă, istoricii ucraineni, V. Antonovici în special, erau pregătiţi pentru ripostă.

Răspunsul cel mai substanţial a venit din partea lui M. Hruşevski, profesor la Universitatea din Lvov. În nu mai puţin de zece volume, el a argumentat din nou ideea că, în fapt, istoria Rusiei kievene a fost aceea a Ucrainei. Opera sa (şapte volume între 1898 şi 1909) care integra toate datele puse la dispoziţie de studiile etnografice şi lingvistice, a fost publicată într-un moment de maximă tensiune în raporturile naţionale din interiorul Imperiului rus, reflectând preocuparea pentru cauza politică şi naţională.

Primul război mondial şi revoluţiile din 1917 au făcut foarte dificilă, cu câteva excepţii, continuarea acestei dezbateri pe baze ştiinţifice. A. Presniakov, profesor din Sankt Petersburg, a reexaminat formarea statului rus supunând la o analiză critică ideea *unificării patrimoniului de către cnejii moscoviţi* fără a împărtăşi, însă, până la capăt teoria lui Hruşevski sau a exclude pe ruşi din istoria statului kievean. M. Liubavski a contribuit la dezvoltarea studiilor istorico-geografice, punând într-o nouă lumină distribuţia etnică şi formarea spaţiilor naţionale. D. Zelenin a realizat o remarcabilă sinteză a materialelor adunate de etnografii ucraineni, bieloruşi şi ruşi înnoind studiul strămoşilor celor trei popoare şi punând bazele noilor cercetări etnolingvistice. Lucrarea sa cea mai importantă a apărut însă la Berlin, nefiind tradusă în rusă decât în 1991; în acelaşi fel au fost marginalizate lucrările lui Presniakov, Liubavski sau Hruşevski.

În anii '30, istoriografia oficială a introdus printre interpretările sale ideea *uniunii eterne a popoarelor înfrăţite*, cuvânt de ordine al propagandei sovietice. Pentru istoria veche, aceasta însemna renunţarea la orice analiză diferenţiată şi de substanţă în studiul unor probleme abia intrate în atenţia specialiştilor (distincţiile etnice şi regionale, gradul de integrare a diferitelor triburi în statul kievean, data dezintegrării acestuia, etc). Lucrările ştiinţifice preluaseră, iar ma-

nualele de şcoală difuzau imaginea-şablon a unei Rusii kievene ce ar fi fost *leagănul celor trei popoare înfrăţite*, inventând termenul de *popor rus vechi* care ar fi grupat întreaga comunitate a slavilor răsăriteni menţinându-se ca atare până în veacul al XIII-lea, când, sub impactul invaziei mongole, a dat naştere la trei noi popoare: ruşii, ucrainenii şi bieloruşii. Durata acestui moment istoric comun a fost, în mod deliberat, prelungită, iar gloria şi unitatea sa exagerate peste măsură, tocmai pentru a exalta cu mai mult patos trăinicia unităţii politice a celor trei popoare.

Destrămarea Uniunii Sovietice a adus şi eliberarea de această schemă. Desigur, motivaţiile extraştiinţifice nu lipsesc nici acum, fiind vorba de un subiect ce atinge sensibilitatea naţională şi colectivă a unora şi a altora, iar presiunile încă se mai fac simţite. Totuşi, cercetarea veritabilă nu mai este aservită orientării politice a puterii; istoricii pot să depăşească astăzi îngustimea preocupării de a atribui etapa kieveană istoriei ucrainiene sau ruse. Cercetările asupra trecutului trebuie să continue şi ele continuă; descoperirile arheologice de la Novgorod şi Smolensk, precum şi studiile de lingvistică şi cele de istorie regională, care ne-au îmbogăţit considerabil cunoştinţele, demonstrează că, în reconstituirea acestui trecut, pot fi mereu integrate noi şi noi informaţii. O reconstituire care, trebuie să o spunem, a avansat considerabil graţie aportului istoricilor străini care au putut lucra liberi de constrângerile ideologice ce existau în fosta URSS (a se vedea bibliografia).

II. Ce se înţelege prin „vechea Rusie"?

Rusia este o denumire ce traduce în termeni tehnici două realităţi distincte, desemnate în limba rusă printr-un apelativ special fiecare: *Rus'*, respectiv *Rossia*. Sursele

străine (papale, germanice) desemnau, începând din secolul al X-lea, statul kievean sub două nume: *Rusia*, aplicat Kievului şi istoriei sale, şi *Ruthenia*[3], ceea ce explică persistenţa termenului încă şi azi (în limba franceză există expresia *Ruthenia kieveană*)[4]. Sursele slave din secolele XI-XIII, în schimb, în special cele originare din Kiev şi Halici, utilizează termenul *Rus'* (uneori *Zemlia Russkaia,* Ţara rusească). În sens restrâns, *Rus'* desemnează teritoriul din sud, principatele de Kiev, Pereiaslav şi Cernigov, pe când, uneori, acelaşi cuvânt se referă la întreaga regiune, supusă, atât în vest, cât şi în nord-est, autorităţii cnejilor kieveni. În acest ultim caz, termenul ilustrează existenţa unui sentiment comun în raport cu vecinii de altă origine (popoarele baltice, bulgarii de pe Volga, polonezii). În fine, sursele documentare din nord-est (Suzdal) utilizează, înainte de secolul al XIII-lea, termenul *Rus'* pentru a desemna zona de sud (Kiev). Începând cu secolul al XIV-lea, aceleaşi surse înţeleg prin *Rus'* propriile lor regiuni, înainte de a introduce, în veacul al XV-lea, termenul *Rossia* (un calc lingvistic din greceşte) care, încă în veacul al XVII-lea, coexista cu *Rus'*, desemnând împreună ansamblul teritoriilor ruseşti. Aceasta face ca istoriografia rusă şi, într-o bună măsură şi cea străină, să denumească astăzi, prin formula *vechea Rus'*, perioada cuprinsă între secolele IX-XVII şi prin termenul *Rossia* pe aceea ulterioară.

---

[3] Sursele slave din secolele XI-XIII desemnează pe locuitori cu acelaşi nume ca şi ţara – *Rus'* – sau după numele oraşelor în care trăiau (kieveni, suzdalieni, smolânieni ...), denumiri ce coexistau cu termenii *russin* şi *russki*, traduşi în documentele occidentale prin *ruteni* sau *ruşi* (*Ruthenisch*, respectiv *Russisch*, în germană).

[4] În limba română aceste distincţii nu există. Am încercat să adaptăm, pe cât posibil, explicaţiile autoarei, adresate cititorilor francezi, la situaţia din limba română unde Rutenia, spre exemplu, desemnează zona ucraineană aflată cândva în componenţa Austro-Ungariei (Galiţia) (n.tr.).

În limba franceză, de pildă, termenul *Rusia* figurează în formule precum *Rusia veche*, *Rusia modernă* (sau imperială) etc.[5]

Vechea Rusie, titlul acestei lucrări, acoperă istoria Rusiei kievene, în măsura în care se pot recunoaşte în locuitorii din zona nord-vestică (Novgorod, Pskov) şi nord-estică (Rostov, Suzdal) strămoşii *ruşilor mari*. Istoria acestor regiuni se confundă însă cu aceea a vestului bielorus (Poloţk), a sudului (Kiev) şi a sud-vestului ucrainean (Halici-Volânia). Rusia, în sensul larg al termenului, era, cel puţin în secolele X-XII, un corp deja constituit din punct de vedere istoric. Formarea şi evoluţia Rusiei vor fi deci studiate până la finele veacului al XVII-lea, când ţarul Petru cel Mare (1682-1725) a început politica sa de reforme, menită să rupă legăturile cu trecutul.

III. Sursele

Principala sursă literară care permite punerea în legătură şi exploatarea dovezilor arheologice şi a celorlalte categorii de documente este aşa-numita *Cronică a vremurilor trecute* (citată de aici înainte *Cronica*)[6]. Ea prezintă, pe scurt, istoria universală de la facerea lumii, concentrându-se apoi asupra istoriei vechi ruseşti, de la mijlocul secolului al IX-lea până în al doilea deceniu al secolu-

[5] Din considerente ţinând de specificul limbii şi culturii române, vom utiliza consecvent termenul generic *Rusia* pe parcursul întregii lucrări, urmând să precizăm eventualele sale nuanţe fie prin precizări cronologice, fie printr-o mai clară încadrare geografică, în funcţie de context (n.tr.).

[6] Numeroase şi bogate informaţii furnizează şi mărturiile arabe, precum relatările de călătorie ale lui Ibn-Khurdâdhbeh, Ibn-Fadlan, Ibn-Rusteh sau Mas'ûdi. Sursele bizantine, precum enciclica patriarhului Photios (sec. al IX-lea), descrierile datorate împăratului Constantin Porfirogenetul (sec. al X-lea) şi lui Leon Diaconul (sec. al X-lea), legendele (*saga*) scandinave şi cronicile occidentale aduc şi ele informaţii preţioase.

lui al XII-lea. S-a presupus multă vreme că această cronică ar fi fost opera unui singur autor, călugărul Nestor de la mânăstirea zisă „a Grotelor", de lângă Kiev[7]. Dar, la sfârşitul secolului trecut, lingvistul A. Şahmatov, analizând cu atenţie manuscrisele păstrate, a ajuns la concluzia că Nestor nu a făcut decât să întregească (probabil între 1110 şi 1113) o cronică mai veche, numită *Compilaţia originară*, datată încă în veacul al XI-lea. Sub pana călugărului Nestor, această sursă a devenit o veritabilă operă istorică şi literară de o valoare remarcabilă. Versiunea sa originală nu s-a păstrat, a ajuns însă până la noi o alta, revăzută şi completată de monahul Silvestru, stareţul unei mânăstiri din Kiev, în 1116. Se presupune că ar mai fi existat încă o variantă, realizată tot la Kiev, în jurul lui 1118. Istoricii utilizează azi copii ale celei de-a doua versiuni (*Cronica laurenţiană*, sec. al XIV-lea) sau ale celei de-a treia (*Cronica hypatiană*, sec. al XV-lea).

Începând de la sfârşitul veacului al XII-lea, la Halici, Cernigov, Pereiaslav sau Novgorod se elaborează cronici locale. Urmând exemplul *Cronicii*, din iniţiativa mitropolitului de Vladimir, se întreprinde la începutul secolului al XIV-lea un efort de asamblare a acestora, efort ce va fi continuat de Moscova. Compilatorii moscoviţi – uneori independenţi, dar începând cu sfârşitul secolului al XV-lea din ce în ce mai aserviţi cnejilor locali – inspiraţi de diversele cronici străine, au reunit cronicile locale completându-le mereu cu creaţii literare, documente de cancelarie, fragmente din codificări legislative etc. (un exemplu este cronica zisă *a lui Nikon*, începutul secolului al XVI-lea). Cronicile, ca gen literar, dispar o dată cu secolul al XVII-lea.

[7] Mânăstirea Grotelor este un simbol al monahismului în vechea Rusie, centrul esenţial de devoţiune al cnezatului kievean încă de la întemeierea acestuia (n.tr.).

Dacă istoria anterioară veacului al XIV-lea ne este cunoscută în special datorită cronicilor sau a vieţilor de sfinţi, pentru istoria epocii următoare sursele documentare sunt mult mai variate. Documentele de cancelarie, în special, se înmulţesc considerabil (donaţii, privilegii, contracte, cărţi de judecată, acte de vânzare-cumpărare, testamente, certificate de datorii şi de garanţii). O dată cu formarea statului moscovit, actele înregistrând distribuirea pământurilor, listele genealogice şi administrative, documentele diplomatice etc., devin din ce în ce mai importante din punct de vedere numeric. Incendiile frecvente au afectat considerabil arhivele depuse în Kremlin sau în alte locuri în care construcţiile în lemn predominau. Din acest motiv, dar şi pentru că ruşii în general nu au produs o cantitate prea mare de documente scrise, volumul global al surselor nu este foarte mare (măcar prin comparaţie cu ceea ce se cunoaşte pentru aceeaşi epocă în Occident), iar lacunele documentare sunt adesea stânjenitoare pentru istorici.

În anii 1950, la Novgorod a fost descoperit un tip de sursă foarte original: este vorba de texte încrustate pe scoarţă de mesteacăn (secolele XI-XV). Ele se prezintă sub forma unor benzi destul de înguste şi lungi având particularitatea de a fi redactate, cel mai adesea, de către simpli locuitori din oraşe şi nu de către scribi de profesie. Sute de documente de acest tip conţin informaţii foarte preţioase despre viaţa cotidiană din Novgorod şi din multe dintre oraşele învecinate.

Capitolul I

SLAVII, SLAVII RĂSĂRITENI ŞI RUŞII

I. Slavii

Limba slavă s-a diferenţiat în ansamblul familiei indo-europene către mijlocul mileniului I î.Hr. Lingvistica comparată a stabilit că ea era foarte apropiată de limbile baltice, fiind înrudită şi cu limbile germanice şi iraniene. Aceste concluzii i-au ghidat pe arheologi în cercetările lor asupra ariilor geografice ce corespundeau regiunilor lingvistice. Anumiţi cercetători i-au plasat pe strămoşii slavilor în apropierea populaţiilor germanice şi baltice dintre Oder şi Vistula mijlocie, alţii i-au apropiat mai degrabă de nomazii iranieni, situându-i în triunghiul format de Bugul occidental, Pripet şi Nipru. Ei estimează că protoslavii ar fi fost acei *sciţi lucrători* pomeniţi de Herodot încă în veacul al V-lea î.Hr. în zona Bugului de sud şi a Niprului. Ansamblul datelor de care dispunem, întărite de mărturiile scrise (Pliniu cel Bătrân, Tacitus, în secolul I; Ptolemeu, în secolul al II-lea; Jordanes şi Procopiu din Cezareea, în secolul al VI-lea), ne permit să presupunem că, la începutul erei noastre, slavii ocupau bazinul Vistulei superioare şi mijlocii, malul drept al Oderului, la vest şi Nistrul superior, Niprul mijlociu şi zona Volâniei, la est. Acest nucleu originar s-a extins prin populări succesive până la a căpăta aspectul ariei slave pe care o cunoaştem azi.

Primii slavi constituiau o unitate lingvistică. Expansiunea lor, începută în secolul al VI-lea, a dus în secolele următoare la formarea a trei grupuri lingvistice: apusean, răsăritean şi sudic[8].

[8] În interiorul fiecărui grup au apărut dialecte ce aveau să devină ulterior limbi de sine stătătoare: cele ale slavilor apuseni (polonezii, slovacii, cehii, sorabii din Lusacia şi polabii a căror limbă a dispărut la finele veacului al XVIII-lea), cele ale slavilor răsăriteni (ruşii, ucrainenii, bieloruşii) şi cele ale slavilor sudici (slovenii, croaţii, sârbii, macedonenii, bulgarii).

Începând cu sfârşitul secolului al IX-lea, o dată cu crearea alfabetului slav de către Chiril şi Metodiu, doi fraţi eruditi din Salonic, începe dezvoltarea slavonei, limba Bisericii şi a elitelor cultivate. Centrele de cultură slavonă din Moravia şi din Balcani s-au preocupat, în special, de traducerea din limba greacă a cărţilor sfinte. Traducerile operelor profane şi lucrările originale erau rare. În urma separării Bisericilor, la mijlocul secolului al XI-lea, încep să se dezvolte două arii culturale slavone distincte: *Slavia Latina* (slavii apuseni ce utilizau alfabetul latin), respectiv *Slavia Orthodoxa* (slavii de sud şi cei răsăriteni, adepţii alfabetului chirilic) unde slavona juca rolul de limbă de cult şi de cultură având, alături de limba greacă, o altă limbă savantă, acelaşi rol precum latina în lumea catolică. La începutul secolului al XII-lea, slavona s-a îmbogăţit cu elemente ale vechii ruse, ale sârbei sau bulgarei, în funcţie de regiunea în care era utilizată; limbile vorbite au continuat, însă, să se diferenţieze de slavonă în aşa măsură, încât o serie de specialişti susţin chiar ideea existenţei bilingvismului.

II. Slavii răsăriteni

Slavii au părăsit locurile etnogenezei, răspândindu-se în câmpiile Europei de Est, către Ucraina, Bielorusia şi Rusia de azi. Îi găsim de preferinţă în două tipuri de teritorii: pădurea şi silvostepa – zone locuite continuu încă din paleolitic –, precum şi în stepa eurasiatică – spaţiu de migraţie ce se întinde din Mongolia, la est, până la cotul Dunării, la vest. Aici s-au succedat, uneori foarte rapid, populaţii venite din Asia Centrală sau din Extremul Orient: întâi sciţii (secolul al V-lea î.Hr.), apoi, sub dominaţie romană, le-au urmat sarmaţii (secolele I-III d.Hr.) şi, mai târziu, a fost rândul goţilor, hunilor şi avarilor (între secolele III-VII).

Putem presupune că slavii pătrunşi în acest spaţiu au fost permanent în contact cu aceşti migratori care i-au împins treptat către zonele împădurite.

Itinerariile urmate de slavii orientali în cursul migraţiei lor constituie încă subiecte de discuţie căci nu este tocmai uşor de stabilit cu certitudine corespondenţa dintre mărturiile arheologice şi aria geo-lingvistică de azi – dovezi ale locuirii iniţiale şi ale contactului între diferitele grupuri etnice.

Răspândirea slavilor în sud şi sud-vest[9]

Se presupune că în secolele VI-VII un grup cunoscut sub numele de *dulebi* s-a desprins de masa slavă îndreptându-se către Balcani. După traversarea Carpaţilor, ei s-au instalat în Volânia şi pe malul drept al Niprului, zona dialectului nord-ucrainean. În secolele IX-X, din atomizarea acestor populaţii s-au format triburile pe care *Cronica* le desemnează sub numele de *volânieni, poliani, drevliani* şi *dragovici.* Originea *severienilor*, vecinii lor, amintiţi la rândul lor de cronicar, rămâne încă obscură. În secolele X-XII, volânienii şi dragovicii şi-au extins teritoriile în dauna popoarelor baltice (zona Niemenului superior şi malul stâng al Pripetului). Zona locuirii lor corespunde azi cu aceea a dialectului bielorus.

Un alt grup de triburi – ce ocupa în secolele V-VII regiunea dintre Dunărea de jos şi Doneţul de nord, fiind cunoscut de autorii antici sub numele de *anţi*[10] - avea, la rându-i, o componentă slavă din care au derivat *croaţii*[11], *ulicii*, şi *tiverţii*, citaţi, la

---

[9] Aici şi în paginile următoare, punctul de reper în aprecierea geografică este Kievul.

[10] Originea lor coboară în epoca romană când a avut loc simbioza irano-slavă la nordul Mării Negre, teritoriu scito-sarmat în care pătrunseseră slavii.

[11] Cronicarul îi plasează pe croaţi pe Nistrul superior menţionând separat pe aşa-numiţii croaţi albi în zona Vistulei superioare. Se ştie însă că croaţii se găsesc în Moravia, pe Elba şi în vestul Balcanilor; ei locuiau iniţial Marea Croaţie dintre Dunăre şi Nipru, înainte de a fi împrăştiaţi de avari în secolul al VI-lea.

rându-le, în *Cronică*. Descendenţii lor au fost înghiţiţi în secolul al VIII-lea de un nou val migrator. Arheologii au găsit indicii ale unei vizibile înrudiri cu grupurile cunoscute din zona dialectului nord-ucrainean.

Răspândirea la nord şi nord-vest

Populareа zonei nordice de către triburile venite de pe Vistula mijlocie s-a efectuat independent de aceea a sudului. Aceste grupări slave au înaintat de pe malurile Balticei către Masivul Valdai, pătrunzând, astfel, în regiunile lacurilor Ladoga, Ilmen şi zona Volkov, unde trăiau balticii şi populaţiile fino-ugrice. Slaba densitate a locuirii acestor teritorii a favorizat contactele dintre diferitele grupuri etnice, de la simpla vecinătate până la fenomene de metisaj. Analiza textelor scrise pe scoarţă de mesteacăn ne permite să credem că vechiul dialect din Novgorod derivă direct din slava comună şi nu din vechea rusă. La această diferenţă de ordin lingvistic între sud şi nord se adaugă deosebirile constatate la nivelul riturilor funerare şi al tipului de habitat: în nord, tumuli[12] şi construcţii deasupra solului, în sud, incinerare şi construcţii semi-subterane.

În secolul al VIII-lea, al doilea val de migraţii a antrenat toate aceste populaţii slave, numite de *Cronică* „slovenii de pe Ilmen", în regiunile Poloţk şi Smolensk, unde s-au amestecat cu balticii şi cu alte triburi slave venite din regiunea danubiană. Acest metisaj a fost la originea *krivicilor*, triburi atestate în partea superioară a celor trei fluvii de câmpie din Europa Răsăriteană: Niprul, Dvina apuseană şi Volga. Krivicii vorbeau dialectul bielorus de nord.

Răspândirea în regiunile nord-estice

Al treilea grup de triburi, al cărui nume ne-a rămas necunoscut, s-a instalat în zona Rostov-Suzdal asimilând triburile fino-ugrice ale *merilor*. Acest grup vorbea probabil un dialect rus de nord (e vorba aici de „ruşii mari".).

[12] Movilă din pământ sau piatră pe care unele popoare antice o înălţau deasupra mormintelor (n.tr.).

Bazinele fluviilor Oka, Donul mijlociu şi superior – zona dialectului rus de sud – au fost, de asemenea, populate de valuri succesive de migratori. Primii au ajuns aici în secolul al IV-lea, urmându-i pe huni. Următorii au fost probabil anţii ce părăsiseră în secolul al VIII-lea litoralul nordic al Mării Negre. Pe malurile fluviul Oka, arheologii au descoperit în situri de secol al IX-lea obiecte aparţinând *viaticilor*, populaţie citată în *Cronică*, probabil descendenţi ai lui Viatko, şeful unui trib venit din bazinul Vistulei. Câteva toponime de consonanţă poloneză tind să confirme relatarea cronicarului. În secolul al XII-lea, viaticii şi-au lărgit teritoriul prin ocuparea bazinului râului Moscova, populat atunci de triburi baltice[13]. În regiunea Riazan, aceste populaţii s-au amestecat cu slavii de pe Don, dând astfel naştere unei comunităţi vorbind un dialect de sud al „ruşilor mari". Triburile din zona bazinului râului Soj – conduse de către Radim, fratele lui Viatko – au pus arheologilor serioase probleme de identificare: e limpede că e vorba de *radimâşi*, strămoşii bieloruşilor, dar poziţia lor geografică iniţială, dialectul de origine şi direcţiile de migraţie rămân încă obscure.

Astfel, s-au constituit grupurile etno-lingvistice care vor cunoaşte începând cu secolul al IX-lea un proces de integrare în rândul unei formaţiuni de tip statal, conduse de cneazul de Kiev. Diversitatea dialectelor vorbite nu îi împiedica să se înţeleagă; limba pe care o vorbeau, rusa veche, fiind încă foarte aproape de vechea slavă comună. Limba literară (slavona) a unit elitele, fără a exclude totuşi o sumă de diferenţe lingvistice locale. Aceasta a făcut ca anumite redactări ale cronicilor din sud (Kiev, Halici-Volânia) să prezinte, în veacul al XII-lea, particularităţi lingvistice ce nu existau în nord-vest (Novgorod). O dată cu secolul al XIII-lea, exprimarea orală şi în scris a cunoscut o evoluţie radicală sub impactul unor evenimente istorice importante. Diferenţele lingvistice s-au accentuat, ducând în cele din urmă la constituirea limbilor rusă, ucraineană şi bielorusă.

---

[13] Hidronimele de origine baltică sunt larg răspândite la vest de Moscova.

Premisele constituirii statale

Viaţa slavilor răsăriteni până în secolul al IX-lea, data formării statului kievean, ne este cunoscută graţie relatărilor autorilor arabi şi bizantini, mărturii confirmate de descoperirile arheologice. Satele răspândite în păduri numărau rareori mai mult de cinci gospodării, construite în proximitatea surselor de apă şi înconjurate de metereze. Zona de locuire efectivă (10-20 m^2) era construită din lemn. În sud, ea lua forma unui bordei ce depăşea cu puţin nivelul solului, iar în nord pe aceea a izbei[14]. O plită de argilă sau de piatră, fără şemineu, încălzea interiorul. Sătenii trăiau din pescuit, cules, apicultură[15], vânătoare şi creşterea animalelor. În silvostepă, agricultura consta în a da foc ierburilor, a săpa superficial terenul şi a-l semăna. În zonele de pădure, copacii trebuiau tăiaţi până la jumătate, uscaţi şi apoi arşi pentru ca terenul să poată fi ameliorat cu ajutorul cenuşei. Agricultorii puteau utiliza astfel solul vreme de cinci până la opt ani, până la epuizare, pentru a-l abandona apoi şi a se instala în altă parte. Acest sistem, atât de bine adaptat la profilul unei zone forestiere, s-a perpetuat în anumite regiuni până în secolul al XIX-lea.

Descoperirile arheologice au arătat că, o dată cu veacul al VIII-lea, ordinea patriarhală a început să se destrame, constituindu-se grupuri familiale fără legături de rudenie între ele. În nord, aceste comunităţi erau autonome, graţie abundenţei pădurilor ce formau un obstacol de netrecut. În sud, comunicaţiile mai lesnicioase, precum şi existenţa pericolului invaziilor nomade au făcut necesară agregarea unor sisteme de alianţă între diferitele familii, apoi între uniunile tribale. Numele triburilor ce figurează în *Cronică* reflectă tocmai acest tip de organizare socială. În secolul al IX-lea, inegalitatea în sânul comunităţilor

---

[14] Cuvântul *izba* vine din germanicul *stube* care desemnează o cameră caldă, încălzită, şi care în franceză a fost adaptat în forma *étuve* – de unde *etuvă* în lb. română (n.tr.).

[15] *Ei fac un fel de recipiente de lemn care ţin loc de stupi pentru albine şi miere*, relatează Ibn Rusteh. Este vorba de obiceiul, practicat şi azi, de a confecţiona stupi din trunchiuri de arbori scobiţi.

nu exista încă, dar apăruseră deja localităţi fortificate – centrele de putere ale unor şefi locali. Aceştia proveneau dintre primii născuţi ai familiilor lor, comandanţi militari, precum Kyi, fondatorul legendar al Kievului[16]. Pentru a se îmbogăţi, şefii locali făceau incursiuni în Imperiul bizantin, iar prada obţinută era împărţită între luptători. Aceasta nu înseamnă că micile grupări ruseşti nu erau capabile şi de raporturi paşnice cu puternicul lor vecin. Acelaşi tip de raporturi funcţionau şi cu *khazarii*[17], mai puţin redutabili, dar organizaţi deja într-o formulă statală. Contactele cu aceste civilizaţii mai evoluate, schimburile comerciale ca şi ameliorarea tehnicilor agricole (alternanţa culturii cu pârloaga) şi artizanale au favorizat, în sud, formarea statului. Opera de organizare întreprinsă de cneji şi de anturajul acestora a fost în mod considerabil înlesnită de un alt factor deosebit de important: progresul comerţului.

În secolele VIII-IX, ruta comercială folosită de negustorii orientali trecea prin Caucaz, apoi prin teritoriile khazare, pe la bulgari[18] şi meri[19] către fluviile nordice şi Marea Baltică, fapt dovedit de monedele de argint arabe găsite în regiunea Ladoga, de-a lungul Volkovului şi în teritoriile merilor. Acest drum era controlat însă de khazari care percepeau tribut slavilor din sud (polianii, severienii şi viaticii): o blană de veveriţă de fiecare gospodărie. Slavii din nord (slovenii şi krivicii), împreună cu triburile

---

16 Conform datelor arheologice, Kievul a fost fondat în secolul al VII-lea. Pentru unii autori, Kyi este un personaj legendar, pentru alţii el ar fi fondatorul real al dinastiei princiare a polianilor.

17 Khazarii sunt o populaţie turcofonă, venită din Asia Centrală. Hanatul lor, situat la cotul Volgăi, a acordat adăpost fără discriminare evreilor, creştinilor şi musulmanilor. După ce cunoscuse apogeul în veacurile VIII-IX, el a fost distrus de cneazul rus Sviatoslav.

18 După căderea Bulgariei Mari dintre Don şi Kuban (secolul al VII-lea) o parte a acestor triburi turcofone a migrat către regiunile Kamei şi Volgăi, populate de triburile fino-ugrice, în vreme ce o alta s-a îndreptat către Balcani, unde metisajul cu tracii romanizaţi şi slavii a dus la formarea poporului bulgar actual. Hanatul bulgar de pe Volga a cunoscut perioda sa de vârf în secolele X-XI.

19 Triburi fino-ugrice.

merilor, *ciuzilor* şi *viilor*[20], plăteau la rândul lor tribut scandinavilor – sau *varegilor*[21], cum îi numeşte *Cronica*. Era vorba, se pare, de o împărţire a zonelor de influenţă între khazari şi scandinavi, conjunctură în care Rusia (în sensul ei vechi) a apărut şi s-a impus atât în faţa primilor cât şi a celorlalţi.

III. Vechea Rusie (Rus') şi formarea statului kievean

Pentru a-i evita pe khazari, scandinavii au încercat să-şi croiască propria lor cale spre Orient. Astfel se explică mărturisirea făcută de ei, în drumul de întoarcere de la Constantinopol, regelui franc Ludovic cel Pios: „noi dorim să ne întoarcem acasă". Or, această întâlnire a avut loc la Ingelheim, departe de ruta lor obişnuită. În *Analele de la Saint Bertin*, care relatează acest episod, se găseşte prima atestare a numelui *Rus'*, care îi desemna însă pe scandinavi. Zona, care ulterior figurează şi în alte surse, apare ca fiind deosebit de activă în afacerile comerciale legate de drumul „de la varegi la greci". Monedele orientale – absente din siturile arheologice kievene din secolul al IX-lea – sunt abundente în cele de secol al X-lea, confirmând astfel buna funcţionare a acestei noi rute comerciale ai cărei deschizători fuseseră scandinavii şi slavii.

„Chemarea varegilor"

Această dinamică deosebită a vechiului drum, cunoscut deja de multă vreme de către greci, coincide cu un eveniment pe care *Cronica* îl prezintă ca fiind momentul de început al istoriei ruse. Cronicarul povesteşte cum, către mijlocul veacului al IX-lea (862 după spusele *Cronicii*, 856,

[20] Triburi fino-ugrice.

[21] Ei pot fi definiţi ca ramura orientală a *vikingilor*, bine cunoscuţi în Occidentul medieval. Cuvântul *vareg* vine din *varingr* care înseamnă *aliat*. *Cronica* desemnează sub acest nume pe toţi locuitorii ţărilor scandinave.

cel mai probabil), mai multe cetăţi din nord, Novgorod, Beloozero, Izborsk, după ce refuzaseră tributul reclamat de varegi şi-i alungaseră pe aceştia, au căzut într-o adevărată anarhie, fiind practic obligate să solicite intervenţia unui prinţ vareg.

„Ciuzii, slovenii, krivicii şi viii spuseră (varegilor): *Ţara noastră este mare şi bogată, dar îi lipseşte ordinea. Veniţi să ne conduceţi şi să domniţi peste noi.* Şi s-au găsit trei fraţi care au venit împreună cu clanul lor (...) Cel mai în vârstă, pe nume Riurik, s-a stabilit la Novgorod, al doilea, Sineus, la Beloozero, iar al treilea, Truvor, la Izborsk. După doi ani, Sineus şi Truvor muriră iar Riurik şi-a asumat singur întreaga autoritate (...) De la aceşti varegi cei din Novgorod au început a fi numiţi ruşi, iar azi aparţin neamului vareg; dar ei au fost la început slavi."

Acesta a fost episodul numit „chemarea varegilor". Ştim, tot datorită *Cronicii*, că în 882, Oleg, unul dintre însoţitorii lui Riurik, a cucerit Kievul în care se instalaseră deja alţi scandinavi[22]. Riurik[23], Oleg (882-912) şi urmaşul său, Igor (912-945), toţi trei de origine scandinavă, apar ca fondatorii statului kievean.

---

[22] Este vorba de Askold şi de Dir a căror apartenenţă etnică rămâne încă discutabilă ; pentru unii ei erau scandinavi, alţii îi consideră prinţi slavi.

[23] Adesea, Riurik este identificat cu Rorik (Rerik) din Iutlanda a cărui biografie ne este destul de bine cunoscută. Viking tipic şi războinic viteaz, el a făcut incursiuni în teritoriile germanice. În 857 a primit un domeniu în Iutlanda din partea regelui danez, iar în 870 l-a întâlnit pe regele franc Carol cel Pleşuv ... Cu toate acestea, este practic imposibil de demonstrat cu toată rigoarea ştiinţifică necesară că Rorik ar fi domnit la Novgorod. În privinţa fraţilor săi, se presupune că autorul *Cronicii*, necunoscând suficient limba suedeză, a interpretat adjectivele ce însoţeau numele lui Riurik ca nume proprii, numele fraţilor acestuia. *Sine hus* (Sineus) înseamnă *familia sa* iar *thru voring* (Truvor) înseamnă *ceată credincioasă.* Se înţelege, astfel, că Riurik a venit la Novgorod împreună cu familia şi ceata sa de credincioşi.

Povestirea *Cronicii*, mai mult sau mai puţin legendară, ridică numeroase probleme de interpretare.

a) *Care este apartenenţa etnică a fondatorilor?*

Cronica desemnează sub numele de *Rus'* pe fondatorii statului kievean. Dar ce realitate etnică ar putea acoperi acest nume? În acest punct, textele se contrazic. Unii autori afirmă că *Rus'* ar fi făcut parte din triburile care negociaseră cândva acordul cu varegii. Alţii susţin că, unii şi ceilalţi sunt acelaşi popor şi că au fost chemaţi de triburile slave pentru a le guverna. *Cronica* evocă expediţia populaţiei Rus' împotriva Constantinopolului în 852, dar se ştie deja că această expediţie a fost, în fapt, întreprinsă de scandinavi. Unele pasaje din *Cronică* îi identifică, de asemenea, pe Rus' cu varegii, în vreme ce altele îi identifică cu slavii. În fine, împăratul bizantin Constantin al VII-lea Porfirogenetul îi distinge clar de slavi, ca vorbitori de limbi diferite.

Confuzia ce domneşte în sursele documentare a prilejuit interpretări dintre cele mai controversate. Unele îi consideră pe Rus' drept scandinavi, în timp ce altele pledează pentru atribuirea acestui nume strămoşilor ucrainenilor de azi (poliani, severieni, drevliani). Alături de aceste interpretări tradiţionale, ideea că în secolele IX-X termenul *Rus'* desemnează, în fapt, anturajul princiar (ceata, *drujina*[24]) este din ce în ce mai răspândită şi acceptată. Într-adevăr, la începutul istoriei ruse, ceata militară a prinţului a jucat un rol deosebit de activ şi ar fi putut foca-

[24] Termenul, comun pentru toate popoarele slave, desemnează ceata militară fidelă unui şef local, din care va proveni în perioda următoare nobilimea militară şi funciară. Îl vom utiliza în continuare ca pe un termen tehnic, pentru a evita formulările greoaie şi aproximative ce derivă din traducerea sa în limba română (n.tr.).

liza prin urmare privirile şi interesul contemporanilor. Or, componenţa sa etnică se vădeşte într-adevăr foarte eterogenă; în lexicul războinic, ca şi în vestigiile materiale (tumuli, arme, bijuterii) alternează elemente slave, scandinave şi turcice. Cronicarul distinge sub numele de Rus' grupul militar privilegiat din jurul prinţului Oleg, prin opoziţie cu masa de luptători recrutaţi dintre slavi şi popoarele fino-ugrice. Drujina avea o solidaritate şi o cultură proprii care au nivelat finalmente diferenţele etnice. Putem chiar considera că numele său va fi fost aplicat, în continuare, întregii ţări (de unde sensul larg al termenului Rus'), ca şi domeniului cneazului de Kiev (sensul restrâns al termenului). Drujina lui Sviatoslav (cneaz al Kievului, mort în 972), primul cneaz care a purtat un nume pur slav, nu mai cunoştea deja distincţia între Rus' şi masa luptătorilor, ceea ce concide cu estomparea rolului activ al varegilor către începutul veacului XI.

b) *Care este sensul episodului „chemarea varegilor"?*

Cea mai simplă metodă este de a interpreta textul în sens strict, dar o atare lectură riscă să devină naivă şi anacronică, căci izvorul este redactat la vreo trei sute de ani distanţă de evenimentele pe care le descrie. Autorul putea foarte bine să falsifice istoria, urmărind un scop anume; spre exemplu, cum considera Şahmatov, el putea încerca, astfel, să demonstreze originea străină a dinastiei domnitoare, pentru a contracara pretenţiile de hegemonie ale Imperiului bizantin. Ar fi putut, de asemenea, să urmărească confirmarea drepturilor dinastiei asupra oraşului Kiev, drepturi repuse în discuţie de revolta urbană contra cneazului, în 1113. Episodul ar putea atesta, totodată, obiceiul triburilor slave de a angaja mercenari; varegii, luptători experimentaţi, puteau fi folosiţi astfel

împotriva khazarilor care percepeau tribut în teritoriile sudice şi ameninţau securitatea legăturilor comerciale cu Bizanţul.

c) *Care este originea termenului* Rus'*?*

După unii autori, cuvântul ar veni din finlandezul *ruotsi,* nume sub care erau desemnaţi în epocă suedezii, sau din *Roths/Ruths*, numele unui teritoriu numit mai târziu Roslagen, în zona lacului Ladoga. Pentru alţii, cuvântul ar proveni din *Ros*, denumirea unui râu din zona împădurită, aflat nu departe de Kiev.

Un subiect de polemică

Caracterul contradictoriu al informaţiilor relative la episodul „chemării varegilor" au furnizat argumente celor două şcoli istoriografice care se înfruntă încă şi astăzi.

Şcoala *normandă* (adepţii originii normande a statului kievean) afirmă preponderenţa sau chiar prezenţa exclusivă a elementului scandinav (sau normand) la începuturile statului kievean. Teza normandă a fost avansată de către savanţii germani din secolul al XVIII-lea, fiind apoi susţinută de unii istorici ruşi din veacul trecut. Ea şi-a găsit deplina expresie în cartea istoricului danez V. Thomsen, publicată în 1877. În perioada sovietică, teza a fost respinsă *de plano*, dar în ultima vreme o serie de tineri cercetători au revenit asupra problemelor pe care această interpretare le ridică.

Autorii *anti-normanzi* afirmă preponderenţa sau rolul exclusiv al elementului slav în formarea statului kievean. Printre ei se află celebrul M. Lomonosov, unii istorici din secolul al XIX-lea şi mai ales, istoricii sovietici.

Teza normandă:

– statul kievean a fost fondat de către varegi care vor fi dat chiar numele lor întregii ţări unde s-au stabilit în vremea marii expansiuni vikinge;

– cuvântul *Rus'* vine din *ruotsi*;

– Riurik (Roerek), Oleg (Helgi), Igor (Ingvar), nume scandinave, trebuie consideraţi fondatorii statului kievean;

– negociatorii tratatelor din 911 şi 944 cu Bizanţul sunt scandinavi;

– cascadele Niprului poartă nume scandinave;

– termenii scandinavi intraţi în limba rusă sunt termeni ce ţin de administraţia princiară, precum *grid* (gardă de corp), *tiun* (intendent), *iabetnik* (agent); cuvântul *knut* este, de asemenea, de origine scandinavă.

Teza antinormandă:

– cuvântul *Rus'* vine de la numele râului Ros;

– premisele unui stat slav se cristalizaseră începând cu secolul al VI-lea, astfel că statul era deja constituit la venirea varegilor;

– „chemarea varegilor" şi luarea Kievului de către Oleg sunt evenimente importante în istoria primului stat, dar fără a sta la originea întemeierii sale;

– relatarea *Cronicii* nu trebuie luată *ad litteram*;

– varegii constituiau doar o minoritate militară care locuia la marginea oraşelor în tabere întărite; masa populaţiei era formată din slavi;

– în limba rusă există relativ puţine cuvinte de origine scandinavă;

– scandinavii au fost rapid asimilaţi de către slavi.

Polemicile dintre adepţii tezei normande şi cei ai tezei contrare izbucnesc cu regularitate de vreo două sute de ani încoace. Miza este clară: au fost sau nu slavii capabili să fondeze un stat? Dacă originea germanică a propriului nume nu mai impresionează azi state ca

Franţa[25], spre exemplu, pentru Rusia sentimentul atacului iminent din partea Germaniei a continuat să rămână puternic. Ca răspuns la aceste atacuri, reale sau imaginare, s-a manifestat nevoia de a idealiza trecutul, apărând pe orice cale prestigiul naţional.

Documentele scrise nu permit tranşarea definitivă a polemicii, dar cunoştinţele arheologice acumulate în ultimele decenii dau dreptate istoricilor care optează pentru concilierea celor două teorii rivale. Este limpede, de pildă, că încă înainte de sosirea varegilor, viaţa politică a slavilor tindea să se concentreze în jurul unor şefi locali din oraşe precum Kiev, Staraia Ladoga sau Novgorod. Intervenţia varegilor nu a modificat decisiv evoluţia internă a societăţii, dar aceasta nu înseamnă că ei nu vor fi jucat un rol important. Prezenţa lor a stimulat dezvoltarea economică, experienţa lor în construcţia ambarcaţiunilor şi în special în domeniul militar a contat mult în progresul comerţului pe Nipru. Legăturile dintre tânărul stat kievean şi civilizaţia bizantină au început datorită rolului lor de intermediari.

Extinderea treptată a puterii dinastiei riurikide la ansamblul triburilor slave a fost un proces integrator: triburile au avut de suportat constrângerile aceleiaşi puteri, au profitat de binefacerile comerţului încurajat de prinţi, au construit oraşe cu organizare socială şi activitate economică asemănătoare, şi, în sfârşit, convertirea lor la creştinism a creat condiţiile unei comunicări culturale ce nu exista înainte.

[25] Reamintim cititorilor că numele Franţei (şi al poporului francez) vine de la populaţia germanică a francilor, cuceritorii Galiei romane (n.tr.).

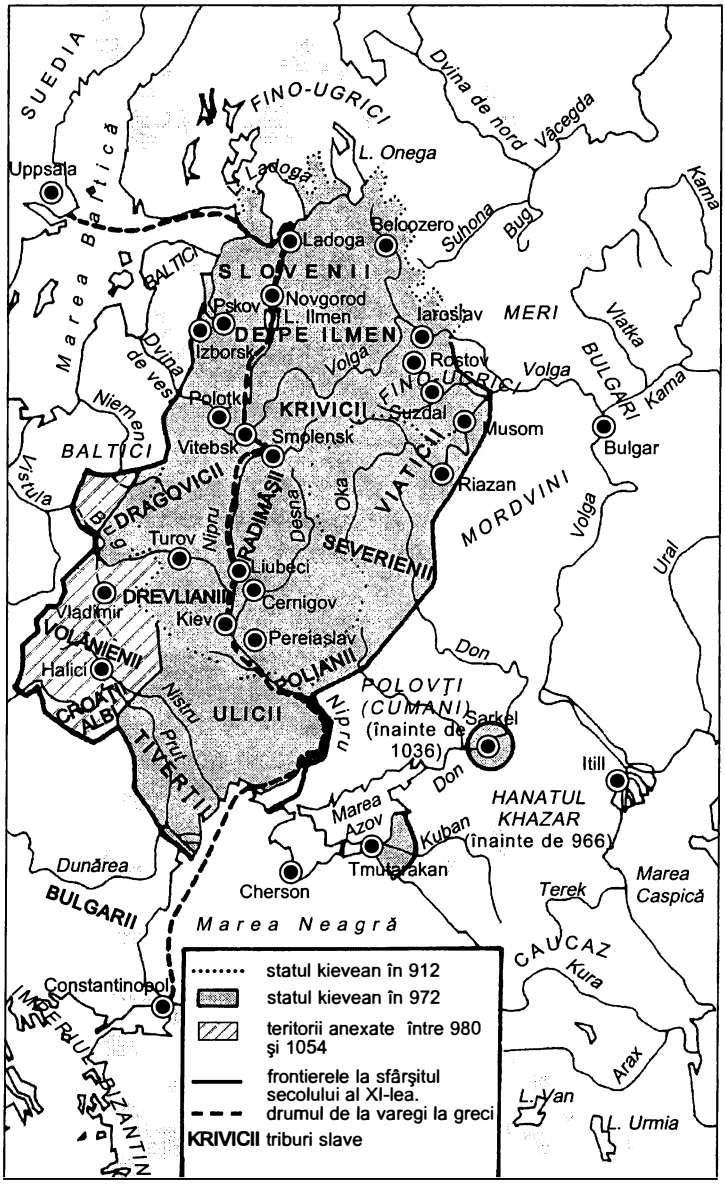
SUEDIA
FINO-UGRICI
Dvina de nord
Văcegda
L. Onega
Ladoga
Uppsala
Marea Baltică
Kama
Beloozero
Suhona
Bug
BALTICI
SLOVENII
Novgorod
Pskov
L. Ilmen
Iaroslav
MERI
Viatka
DE PE ILMEN
Izborsk
Volga
Rostov
BULGARI
Kama
Dvina de vest
Niemen
Polotk
KRIVICII
FINO-UGRICI
Suzdal
Volga
Musom
Bulgar
BALTICI
Vitebsk
Smolensk
VIATICII
Riazan
Vistula
DRAGOVICII
Oka
Desna
MORDVINI
Volga
Turov
Nipru
RADIMAŞII
SEVERIENII
Ural
Liubeci
DREVLIANII
Cernigov
Vladimir
Kiev
VOLANIENII
Pereiaslav
Don
Halici
CROAŢI ALBI
POLOVŢI (CUMANI)
Sarkel (înainte de 1036)
Nistru
ULICII
Nistru
Prut
TIVERTII
Itill
Don
HANATUL KHAZAR (înainte de 966)
Marea Azov
Kuban
Dunărea
Tmutarakan
Cherson
Terek
Marea Caspică
BULGARII
Marea Neagră
CAUCAZ
Kura
Constantinopol
MAREA BIZANTIN
Arax
L. Van
L. Urmia
statul kievean în 912
statul kievean în 972
teritorii anexate între 980 şi 1054
frontierele la sfârşitul secolului al XI-lea.
drumul de la varegi la greci
KRIVICII triburi slave

IV. Vechea Rusie (Rus') şi comerţul

În 882, la trei ani după moartea lui Riurik, tovarăşul său, Oleg, a cucerit Kievul unind astfel nordul (Novgorodul) şi sudul (Kievul) sub unica autoritate a dinastiei Riurikizilor. În vremea primelor domnii (Oleg, Igor, Olga, Sviatoslav), statul a păstrat încă aspectul unei confederaţii de triburi asupra căreia cneazul de Kiev domnea în calitatea sa de şef al polianilor, cea mai puternică uniune tribală. Autoritatea sa se traducea printr-un sistem fiscal ce avea următoarea organizare: fie produsele erau aduse de înşişi producătorii lor în locurile de încasare a tributului, adică direct la Kiev, fie cneazul şi drujina sa întreprindeau raiduri fiscale în teritoriile cucerite. În opera sa *Despre administrarea imperiului*, scrisă către mijlocul veacului al X-lea, împăratul bizantin Constantin VII Porfirogenetul a schiţat o imagine a acestor raiduri.

El relatează cum, începând cu primele zile ale lunii noiembrie, prinţul şi suita sa ieşeau din Kiev şi parcurgeau pe tot timpul iernii teritoriile aparţinând triburilor slave ce îi erau datoare. Locuitorii oraşelor aveau obligaţia să-i adăpostească şi să le asigure hrana. În iunie, după ce îşi schimba ambarcaţiunile, prinţul le ducea pe Nipru până la Vâtâşev, unde aştepta sosirea vaselor de negustori dinspre Novgorod, Smolensk, Liubeci sau Cernigov, după care marele convoi cobora Niprul până la cascade, unde bărcile trebuiau duse în spate de oameni sau împinse cu prăjinile. La trecerea cascadelor, convoiul era urmărit mereu de către nomazi (*pecenegi*[26] în veacul al X-lea), sarcina respingerii lor căzând în seama trupelor însoţitoare. Constantin Porfirogenetul îşi încheie relatarea remarcând carac-

[26] Popor european turcofon cu o sumă de trăsături mongoloide provenit din metisajul populaţiilor turcice cu sarmaţii şi fino-ugricii. Pecenegii au fost învinşi în 1036 de către cneazul kievean Iaroslav cel Înţelept.

terul dificil şi periculos al navigaţiei pe Nipru, întreprindere plină de peripeţii şi riscuri. Ajunşi la Constantinopol, negustorii se instalau într-un cartier special rezervat ruşilor şi rămâneau aici în tot timpul sezonului comercial, care dura şase luni. Condiţiile şederii şi ale activităţii lor erau reglementate prin tratatele din 907, 911, 944 şi 971.

Ruşii ofereau pieţei constantinopolitane în special blănuri, miere şi ceară, adică tributul pe care cnejii obişnuiau să-l adune. La acestea se adăugau sclavii – marfă importantă pentru comerţul veacurilor X-XI –, precum şi o serie de mărfuri occidentale: produse manufacturate, arme, ţesături sau bijuterii. Caravanele ruseşti transportau la întoarcerea la Kiev obiecte de lux, vinuri, arme, ţesături, mirodenii, din care doar o mică parte erau consumate aici, în vreme ce grosul îşi continua drumul către Europa pe reţeaua fluvială nord-estică, legată strâns de lumea scandinavă. Negustorii greci nu mergeau practic niciodată la Kiev, pe când ruşii străbăteau drumul către Constantinopol aproape în fiecare an.

Rusia veche făcea comerţ şi cu alte ţări. Graţie desfiinţării statului khazar de către cneazul Sviatoslav (967), slavii din nord-est au devenit negustori activi la Novgorod şi Kiev. Obiectele găsite în siturile arheologice de la Suzdal, databile în veacul al XI-lea, indică trei direcţii ale fluxului de schimb. Produsele ceramice (Hanatul bulgar), colierele de cornalină[27] (Caucaz, Asia Centrală, India) şi stofele din mătase (Iran) proveneau din est; sudul furniza o gamă largă de bijuterii siriene, bizantine şi egiptene şi amfore de Crimeea; în sfârşit, din vest soseau metale neferoase şi mătăsuri de Spania. Raporturile comerciale

[27] Piatră semipreţioasă a cărei culoare variază de la roşu închis la trandafiriu, folosită în trecut la confecţionarea bijuteriilor (n.tr).

care se dezvoltau erau diverse, însă importanţa primordială, economică dar şi politică, era deţinută de convoiul anual care pleca şi venea în şi din direcţia Constantinopolului, şi asta datorită veniturilor regulate pe care le aducea cnejilor.

Economia statului kievean nu era însă exclusiv profilată pe comerţ; spectrul activităţilor agricole, bunăoară, era mai amplu chiar decât volumul schimburilor comerciale, partea cea mai numeroasă a populaţiei fiind constituită din agricultori liberi, organizaţi în comunităţi. Cu toate acestea, comerţul juca rolul decisiv în ascensiunea şi dezvoltarea oraşelor, ca şi în cristalizarea puterii princiare. Datorită comerţului, Kievul a căpătat bogăţie şi celebritate sau, pentru a-l cita pe Alfred Rambaud[28], „*Niprul a făcut din vechea Rusie un teritoriu bizantin, Volga a făcut din ea un spaţiu asiatic şi Volkovul unul european*".

Dezvoltarea schimburilor comerciale, cuceririle militare şi contactele cu state mai evoluate au modelat aspectul puterii exercitate de cnejii kieveni; autoritatea lor a devenit mai complexă şi mai bine adaptată obiectivelor guvernării. Creştinarea slavilor răsăriteni a contribuit din plin la această evoluţie, ea însăşi fiind, înainte de toate, o consecinţă a relaţiilor comerciale.

V. Creştinarea

Slavii răsăriteni venerau natura, în special fulgerul şi tunetul, sub numele de Perun, cerul, sub numele zeului Svarog, soarele ca fiind zeul Dajdbog; zeul vânturilor se numea Stribog, protectorul turmelor era Volos. Pădurile,

[28] Important istoric francez de la începutul secolului nostru, cunoscut mai ales pentru impresionanta sinteză a istoriei mondiale (realizată împreună cu Henri Lavisse), un adevărat manual pentru multe generaţii de istorici (n.tr.).

apele, casele erau populate de fiinţe misterioase, malefice sau binevoitoare. Cel mai important zeu din panteonul slav era Perun, al cărui nume figurează în tratatul încheiat cu bizantinii în 944, la Kiev. Cronicarul povesteşte că, în ziua următoare încheierii tratatului, cneazul Igor i-a condus pe ambasadorii greci către colina zeului Perun. Aici, cneazul şi războinicii săi păgâni au jurat în faţa zeului, în vreme ce ruşii creştini prestau jurământul în capela cu hramul Sfântului Ilie. Astfel, cronica atestă existenţa unor creştini printre ruşi şi chiar a unei biserici creştine la Kiev, încă înainte de creştinarea oficială ce a avut loc în 988-989, sub cneazul Vladimir.

Difuzarea ideilor creştine şi alegerea religiei de către slavii răsăriteni

Ruşii cunoşteau creştinismul şi dogmele acestuia încă din a doua jumătate a secolului al IX-lea, graţie contactelor pe care le întreţinuseră cu exteriorul. Propagarea ideilor creştine a devenit mai consistentă către finele secolului al IX-lea, o dată cu traducerea de către Chiril şi Metodiu a cărţilor sfinte în limba slavonă[29]. Prinţesa Olga s-a botezat în 955 la Constantinopol, unde a primit şi numele de botez Elena – acelaşi nume pe care-l purta împărăteasa bizantină – iar împăratul a devenit astfel naşul său[30]. Prin urmare, creştinismul a pătruns la slavi încă din secolul al IX-lea, dar fără ca aceştia să se grăbească în a-l adopta în mod public. Considerându-se războinic înainte de toate, Sviatoslav a refuzat să împărtăşească noua religie a mamei sale, Olga, de teama de a nu fi ţinta ironiilor tovarăşilor de arme. Succesorul său, Vladimir, a încercat mai întâi introducerea la

[29] Limba cărţilor sfinte a fost limba literară a ruşilor până în veacul al XVIII-lea. Ea este încă limba liturgică a ortodocşilor ruşi, sârbi, bulgari şi macedoneni. Alfabetul chirilic a stat la originea alfabetului rus modern.

[30] Este vorba despre împăratul bizantin Constantin VII Porfirogenetul (913-959) (n.tr.).

Kiev a cultului zeului Perun în calitate de „cult oficial", opţiunea sa pentru creştinism fiind precedată de introducerea noii religii, în forma sa bizantină, în rândul straturilor superioare ale societăţii. Pe de altă parte, adoptarea unei religii monoteiste corespundea afirmării unui stat unitar care se substituise progresiv ordinei tribale ce funcţionase până atunci.

Dacă motivele politice par să fie prevalente în alegerea religiei, nu e mai puţin plauzibil să credem că slavii au încercat să imite splendoarea riturilor creştine bizantine. Acestea, prin frumuseţea şi tenta mistică a ceremoniilor, atrăgeau foarte puternic pe toţi aceia care avuseseră ocazia să asiste la oficierea ceremoniilor religioase în Bizanţ sau în coloniile bizantine din Crimeea.

Convertirea cnejilor ruşi şi a supuşilor lor

O legendă povesteşte că, în anul 988, cneazul Vladimir ar fi cucerit Chersonul, fortăreaţă bizantină în Crimeea, ameninţând să atace Constantinopolul dacă împăraţii Vasile al II-lea şi Constantin al VIII-lea[31] nu i-ar fi acordat mâna surorii lor, prinţesa Ana. Cei doi fraţi au acceptat condiţia, obţinând în schimb convertirea la creştinism atât a lui Vladimir, cât şi a poporului său. Botezul şi căsătoria cneazului rus au avut loc la Cherson. Convertirea colectivă s-a desfăşurat la Kiev, unde cneazul a dat ordin supuşilor săi să intre în apele Niprului şi să asculte rugăciunile preoţilor veniţi împreună cu prinţesa Ana.

Prezentând convertirea ruşilor în aceşti termeni, *Legenda din Cherson* acredita ideea unui stat rus puternic şi independent în raport cu Bizanţul. Deşi adesea acceptată fără rezerve de către istorici, legenda necesită totuşi o serie de rectificări. În 987, împăraţii bizantini erau ameninţaţi de către Bardas Phocas, un uzurpator ce ajunsese cu trupele sale până sub zidurile Constantinopolului, ceea ce i-a determinat să ceară ajutor ruşilor, practică deja curentă în epocă. Botezul lui Vladimir la Kiev,

[31] Este vorba de co-împăraţii Vasile al II-lea (976-1025) şi Constantin al VIII-lea (ulterior singur împărat între 1025-1028). Căsătoria unei prinţese bizantine cu un prinţ străin era de neconceput pentru tradiţia imperială, ceea ce motivează refuzul iniţial al împăraţilor (n.tr.).

căsătoria sa cu prinţesa Ana şi botezul în masă al kievienilor au avut loc, în realitate câteva luni mai târziu. Cucerirea şi prădarea Chersonului, care ar fi trecut de partea rebelului Bardas Phocas, se situează în iulie 989. Din această perspectivă, botezul ruşilor se înscrie firesc în contextul relaţiilor curente ale acestora cu Bizanţul în veacul al X-lea, fără a fi câtuşi de puţin mărturia superiorităţii ruse pe care cronica vrea să o acrediteze. „Statul" lui Vladimir era într-un stadiu incipient, infinit mai rudimentar decât instituţiile de care dispunea statul bizantin. Autoritatea princiară se confrunta, de asemenea, cu multiple rezistenţe: Vladimir a trebuit să-i supună pe radimâşi (984) şi să-i pacifice în două rânduri pe viatici (981-982). Creştinarea i-a oferit atât lui, cât şi succesorilor săi, un puternic instrument pentru constituirea statului.

Noua Biserică depindea, din punct de vedere juridic, de Patriarhia din Constantinopol. Numirea mitropolitului, şeful local al Bisericii ruse, revenea patriarhului. Episcopii erau desemnaţi de către mitropolit, cu acordul cnejilor. Resursele materiale ale Bisericii proveneau din donaţii şi din dijmă (a zecea parte din veniturile princiare), în conformitate cu preceptele Vechiului Testament. Procesul de creştinare avea să dureze încă multă vreme: triburile viatice, spre exemplu, nu ajunseseră să cunoască creştinismul nici în secolul al XII-lea. Potrivit datelor arheologice, creştinarea definitivă a Novgorodului ar data de la sfârşitul secolului al XIII-lea. Cultura rusă avea să poarte, de altfel, până în secolul nostru urmele sistemului numit în limba rusă „dubla credinţă" (*dvoeverie*), ce desemnează întrepătrunderea creştinismului cu elementele de origine păgână.

Consecinţele creştinării şi avântul cultural

Mulţi istorici au văzut în creştinare adevăratul început al istoriei ruseşti, un adevărat „demaraj" cultural, sub influenţă bizantină. Din scrierile secolelor XI-XII reiese însă că trecerea la creştinism oferea ruşilor doar un mijloc de activare a dialogului de mult început cu o lume în care ei se simţeau deja prezenţi. Riurikizii, prin accentuarea identităţii lor creştine, nu făceau decât să-şi afirme pu-

terea, întocmai ca merovingienii şi carolingienii în Occident. Botezurile, în special cel al cneazului Vladimir, erau considerate acte de adopţie a prinţilor ruşi de către familia imperială bizantină, fapt demonstrat de numele de botez al prinţesei Olga (Elena) şi al lui Vladimir însuşi (Vasile). În Evul Mediu, legăturile de rudenie reale (65 de căsătorii ale dinastiei riurikide în secolele XI-XII[32]) sau simbolice[33] – în ordinele monastice, de pildă – reflectau pretutindeni caracterul actelor şi raporturilor sociale esenţiale pentru viaţa indivizilor şi a societăţii. Ele oferă totodată o imagine globală asupra sistemului de înrudire propriu viziunii creştine asupra lumii[34]. Imaginea unei Rusii complet tributară influenţei bizantine, idee acreditată de istoricii veacului trecut, se dovedeşte astfel anacronică.

Cultura la care Rusia a căpătat acces prin intermediul creştinismului a cunoscut o dezvoltare rapidă. Catedrale consacrate Sfintei Sofia[35] au fost ridicate aproape simultan la Kiev (1037) şi Novgorod (1051). Arhitecţii, artiştii în mozaic şi pictorii de fresce urmau în aceste prime construcţii

---

[32] Între aceste căsătorii prevalează cele încheiate cu familii europene: 58 cu familii din ţările de rit latin (Polonia, Ungaria, spaţiul german, ţările scandinave) şi doar 7 cu familii bizantine.

[33] Se înţelege prin înrudire simbolică, înrudirea spirituală, cum este şi cazul adopţiei prin botez, în care naşii deveneau părinţii spirituali ai celor botezaţi. Pentru Occidentul medieval, intrarea într-un ordin monastic însemna nu numai apartenenţa la o familie spirituală (comunitatea monahală respectivă), dar şi mariajul mistic cu Biserica Mântuitorului, fapt evident îndeosebi la ordinele feminine (n.tr.).

[34] Se ştie că Biserica creştină (fie ea ortodoxă sau catolică) a reglementat de timpuriu căsătoria, considerată ca o instituţie sacră. În Răsărit, viziunea creştină asupra familiei este parte a dreptului canonic până foarte târziu (n.tr.).

[35] Sfânta Sofia (înţelepciunea divină, din lb. greacă *sophia* = *înţelepciune*) era hramul catedralei-simbol din Constantinopol, construită de împăratul Justinian (527-565). Ridicarea unor lăcaşuri de cult cu acest hram în principalele oraşe ale vechii Rusii ilustrează reproducerea modelului spiritual bizantin (n. tr.).

modelul învăţat de la meşterii greci. Perioada de ucenicie a fost totuşi de scurtă durată. Către secolul al XII-lea, în interiorul aşa-numitei *Slavia orthodoxa* apare o cultură rusă originală, inspirată de modele diverse (bizantine, sassanide[36], armene sau romane occidentale) care transformă treptat elementele exterioare prin contactul cu cultura autohtonă pentru a produce opere de artă în care se putea deja recunoaşte spiritul rus. Elaborarea stilurilor regionale originale ale acestei culturi (înainte de secolul al XIII-lea îndeosebi de provenienţă novgorodiană sau kieveană) îi mărturisesc bogăţia. Astfel, catedrala Adormirii Maicii Domnului ridicată la Vladimir pe Kliazma (1160) este, în pofida participării masive la construcţie a arhitecţilor străini, rusă.

O dată cu creştinarea progresează şi difuzarea ştiinţei de carte şi a scrierii. *Cronica* relatează că Iaroslav cel Înţelept plătea preoţi care aveau misiunea de a instrui restul clerului. Cărţile erau copiate şi păstrate în biserici; dintre cele 130 de manuscrise pe pergament care ne-au parvenit din secolele al XI-lea şi al XII-lea, 80 sunt liturgice şi teologice. Restul textelor păstrate, traduceri şi opere originale, va fi permis cunoaşterea gândirii antice asupra naturii, a lumii şi a vieţii oamenilor, precum şi a raporturilor cu spaţiile culturale mai apropiate sau mai îndepărtate, chiar dacă tema principală era totuşi creştinismul.

Universul mental şi sentimental al omului acelei epoci este perceptibil în diferitele creaţii literare: remarcabila *Predică despre lege şi har* (1049-1050) a mitropolitului Ilarion, *Povestirile despre martirii Boris şi Gleb* (1072) şi *despre miracolele lor* (1115), *Itinerariul în Ţara Sfântă*, opera stareţului Daniil (1106-1107), *Sfaturile lui Vladimir Monomahul către fiii săi* (1096), *Viaţa Sfântului Teodosie* (1070-1080), inclusă în

[36] Denumire ce pleacă de la numele dinastiei domnitoare în statul persan medieval şi care, prin extensie, desemnează cultura persană (n.tr.).

Patericul de la Kiev[37], care relatează aspecte ale istoriei Mânăstirii Grotelor, *Predicile* episcopului Chiril de Turov (sfârşitul secolului al XII-lea), *Plângerile* lui Daniil Zăvorâtul (la limita dintre secolele al XII-lea şi al XIII-lea).

Apogeul creaţiei literare a epocii îl constituie *Cântecul despre oastea lui Igor* (1186-1187), poem epic în proză care relatează înfrângerea *drujinei* lui Igor, cneaz al Novgorodului-Seversk, în lupta contra polovţilor[38], în octombrie 1185, captivitatea şi apoi evadarea acestuia. Autorul anonim exaltă patriotismul cnejilor locali şi al războinicilor lor în lupta împotriva duşmanului şi-şi îndeamnă compatrioţii să abandoneze luptele fratricide, funeste pentru pământul rus. Dubii asupra autenticităţii poemului – descoperit în 1795 şi al cărui original a dispărut în incendiul Moscovei din 1812 (o copie a fost regăsită în arhiva ţarinei Ecaterina a II-a) – persistă încă din secolul al XIX-lea. Unii cercetători presupun că e vorba de o operă compusă în veacul al XVI-lea, când ţarul Moscovei viza unificarea tuturor teritoriilor ruseşti aparţinătoare fostului stat kievean. Pentru alţii, el ar data din secolul al XVIII-lea putând fi pus în legătură cu curentul literar şi obiectivele politice urmărite de Ecaterina a II-a. În pofida tuturor polemicilor, partizanii autenticităţii şi admiratorii poemului rămân totuşi majoritari.

---

[37] *Patericul* este o culegere de pilde din viaţa pustnicilor; cea mai cunoscută operă de acest tip este *Patericul părinţilor deşertului*, cu largă circulaţie şi în cultura română veche (de la gr. *pateras* = *părinte*). Patericul de la Pecerska (lângă Kiev) cuprinde povestiri din viaţa călugărilor din această mânăstire-simbol a creştinismului rus. El a pătruns în cultura română către sfârşitul secolului al XVIII-lea, urmare a activităţii lui Paisie Velicikovski, călugăr de origine ucraineană, stareţ la Neamţ şi Dragomirna, cel care a revigorat monahismul ortodox (n.tr.).

[38] Polovţii sau cumanii erau populaţii mongoloide şi turcofone, în principal. În a doua jumătate a secolului al XI-lea ei au luat locul pecenegilor, rămânând stăpânii stepelor până la sosirea mongolilor, în secolul al XIII-lea.

Cultura Rusiei kievene era esenţialmente comună tuturor populaţiilor locuitoare, fapt dovedit de manifestările sale orale (creaţii liturgice, cântece, epopei, poveşti) şi artistice (picturale) sau arhitecturale. În acelaşi timp, scrierea vehicula elemente culturale care puteau fi asimilate de către elite, dar rămâneau inaccesibile poporului de rând.

Viaţa urbană ca factor integrator

Perioada care se întinde de la domnia lui Vladimir până la finele veacului al XII-lea este marcată de dezvoltarea oraşelor. Nu este o întâmplare faptul că, relatând curgerea evenimentelor începând din a doua jumătate a secolului al X-lea, *Cronica* încetează treptat să pomenească numele diferitelor triburi. Când nu se evocă termenul Rus' (în sens geopolitic, generic, n.tr.), locuitorii diferitelor teritorii sunt denumiţi novgorodieni, kieveni, smolânieni, schimbare frapantă ce ilustrează trecerea la o viaţă urbană în care diferenţele tribale erau în curs de dispariţie. În secolul al X-lea sunt pomenite circa 24 de oraşe; în secolul al XII-lea ele devin deja mult mai numeroase, spre marea uimire a vecinilor. Legendele istorice scandinave (*saga*) au găsit chiar un nume pentru acest fenomen de urbanizare: *Gardariki*, ceea ce înseamnă „ţara oraşelor". Care sunt cauzele dezvoltării atât de rapide a oraşelor ruseşti şi prin ce se deosebesc acestea în raport cu oraşele occidentale şi orientale?

Există o strânsă legătură între dezvoltarea urbană şi circulaţia monetară între Orient şi Occident. O importantă concentrare monetară s-a produs în lumea arabă a veacurilor VII-IX, ceea ce a făcut ca oraşe precum Damasc, Cordoba[39], Bagdad, Fes să joace rolul de epicentru care iradia o vastă

[39] Reamintim cititorilor că la acea dată Cordoba, oraş în Spania, se afla sub stăpânire arabă (n.tr.).

dinamică a renaşterii urbane de-a lungul căilor de comerţ. Dezvoltarea economiei de consum, specifică acestor oraşe, a amplificat procesul de urbanizare şi în Persia, Bizanţ, Spania rurală, Africa de Nord nomadă şi de-a lungul fluviilor ruseşti. Ultimul val al acestui flux a atins Occidentul, unde activitatea urbană a luat un nou avânt în secolul al X-lea. Un secol mai târziu, în vreme ce avea loc transferul aurului arab către alte regiuni, oraşele orientale intrau în faza de declin permiţând structurilor urbane europene să acceadă la prosperitate.

Prima reţea urbană

Avântul comerţului nu a fost factorul decisiv în fondarea oraşelor, ci doar le-a accelerat dezvoltarea. Ca şi în alte arii de civilizaţie, oraşele slavilor au apărut într-o conjunctură socială şi demografică determinată, în momentul în care unificarea triburilor polianilor, severienilor şi drevlianilor, precum şi a altora, a mărit gradul de complexitate a relaţiilor sociale reclamând o nouă organizare pentru o populaţie mult mai importantă din punct de vedere numeric. Concentrările mai mari s-au cristalizat în jurul lăcaşelor de cult, a cimitirelor sau în apropierea locurilor tradiţionale de reunire a populaţiilor respective. Adunarea (*vece*)[40], prezidată de bătrânii comunităţii, participa activ la luarea deciziilor, iar strângerea tributului perceput de la populaţiile supuse permitea noii aşezări să devină, în timp, un centru de redistribuire a produselor, care controla şi stimula schimburile cu exteriorul. Formarea acestor nuclee (Kiev, Novgorod, Smolensk, Poloţk, Beloozero, Rostov etc.) coboară încă în veacurile VIII-X. Majoritatea oraşelor de acest tip au rezultat din fuziunea mai multor mici târguri, ceea ce explică, spre exemplu, numele Novgorod – „oraşul nou". Este de remarcat că locuitorii reuniţi astfel într-o singură structură de habitat erau de origini etnice diverse: sloveni de pe Ilmen, krivici, finlandezi (ciuzi, meri) şi chiar varegi.

[40] Termen derivat din verbul *veskatî*, „a vorbi", ceea ce arată rolul deliberativ al instituţiei (n.tr.).

Descoperirile arheologice fac probabil ca legenda despre Kyi şi fraţii săi să se fi referit la cele trei târguri care au precedat fondarea oraşului Kiev. La începuturile sale, oraşul nu era separat deloc de satele dimprejur şi, chiar atunci când comerţul şi meşteşugurile au început să joace un rol important, mulţi orăşeni şi-au continuat activităţile agricole tradiţionale. După „chemarea varegilor", construirea de către cneji a oraşelor şi fortăreţelor a mers mână-n mână cu dezvoltarea organizării sociale. Putem chiar presupune că aceste două fenomene au contribuit esenţial la concurenţa, pe care cnejii o întreţineau, cu vechile centre tribale.

Înfăţişarea vechilor oraşe

Partea principală a oraşului era înconjurată de o incintă, întărită de un şanţ şi un val de pământ înalt pe care era ridicat un zid din lemn de stejar. Acesta era oraşul propriu-zis sau *Kremlinul*, cum va fi el numit începând cu veacul al XIV-lea. Aici se găseau de obicei casa princiară sau cea a locţiitorilor, depozitele de arme şi muniţii, locuinţe goale pe timp de pace, dar destinate a-i adăposti pe locuitori în vreme de război, reşedinţele nobililor războinici (*boieri*), slujbaşii prinţilor şi războinicii. Tot în aria centrală a oraşului se ridica şi catedrala sau biserica locului. Centrul fortificat era legat cu cartierele locuite de negustori, meşteşugari sau lucrători agricoli prin porţi (la Kiev erau cinci, între care aşa-numita Poartă de Aur). A treia zonă a spaţiului urban era formată din suburbii, rezultatul procesului de dezvoltare urbană. Aici locuiau ţăranii cărora cnejii şi boierii le acordau anumite libertăţi de rezidenţă pentru termene cuprinse între zece şi douăzeci de ani.

Aspectul oraşelor ruseşti era foarte diferit de acela al oraşelor occidentale sau orientale. La Bagdad, spre exemplu, oraş ce depăşea un milion de locuitori, puteau fi întâlnite în epocă atât clădiri cu un singur nivel, larg desfăşurate pe orizontală, cât şi imobile cu şapte sau opt etaje cu canalizare şi apă curentă pe fiecare etaj. În Occident, oraşele erau mai puţin impresionante şi nu depăşeau 30 000 – 40 000 de locuitori, dar erau caracterizate, cel mai adesea, de existenţa construcţiilor din piatră.

În spaţiul vechii Rusii, cu excepţia Novgorodului, Kievului[41] sau Smolenskului, oraşele erau de mici dimensiuni. Ele se prezentau adesea ca o aglomerare de izbe construite din bârne şi înconjurate de incinte din lemn. Utilizarea generalizată a lemnului pentru construcţia locuinţelor, a bisericilor şi chiar a pavajelor era numitorul comun al stilului urban rusesc, singurele excepţii fiind somptuoasele biserici de piatră păstrate până în zilele noastre. Primele fortificaţii de piatră au apărut abia în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, când marele cneaz Dmitri a ridicat primul Kremlin al Moscovei, vreme în care şi alte oraşe s-au înconjurat cu ziduri de piatră.

Organizarea vieţii urbane

După moartea lui Iaroslav cel Înţelept (1054), puterea a fost împărţită între cei cinci fii ai săi şi nepotul său de fiu, excepţie făcând principatul Poloţk, acordat fratelui cneazului defunct. Analiza acestui fenomen ne îndreptăţeşte să credem că Iaroslav a încercat prin împărţirea posesiunilor sale să pună în raport direct vârsta moştenitorilor cu importanţa veniturilor de care aceştia urmau să beneficieze. Cu cât un cneaz era mai în vârstă, cu atât era mai bogată şi mai întinsă partea ce-i revenea. Primul născut primea, astfel, Kievul şi Novgorodul, al doilea rezida la Cernigov, fratele al treilea la Pereiaslav şi aşa mai departe. Ultimul născut, beneficiar al celei mai sărace posesiuni, primea la moartea fraţilor săi mai mari o alta mai avantajoasă. Prin urmare, cnejii nu erau în fapt proprietarii regiunilor pe care le conduceau, ci administratorii lor temporari. Vârsta îi conferea cneazului de Kiev nu numai stăpânirea celei mai bogate regiuni, dar şi anumite drepturi asupra rudelor sale mai tinere care îi datorau supunere. El le distribuia terenuri, judeca diferendele în care erau implicaţi şi veghea asupra intereselor ramurilor orfane.

[41] Pentru aceste două oraşe se avansează cifre oscilând între 50 000 şi 100 000 de locuitori.

Deşi conducea aparent autoritar Ţara rusească şi propria sa familie, cneazul nu era un suveran absolut; în situaţii de criză el era asistat de un consiliu general al întregii familii căruia îi revenea responsabilitatea luării deciziilor. Cneazul de Kiev, numit uneori „mare cneaz", în sensul laudativ al termenului[42], juca rolul unui al doilea părinte pentru fraţii săi mai mici. „A ţine locul tatălui" – aceasta este ficţiunea juridică menită să asigure unitatea politică a familiei princiare.

Obligaţi să-şi schimbe adesea reşedinţa, cnejii nu puteau să organizeze permanent viaţa locală a comunităţii citadine. Această misiune revenea adunării municipale, constituită din toţi locuitorii oraşului, chemaţi la întruniri prin sunetul clopotelor. Fără a fi numeroasă, adunarea nu cunoştea în procedură noţiunile de majoritate/minoritate, ceea ce întărea validitatea deciziilor adoptate. Discuţiile puteau dura îndelung şi deseori provocau dispute deosebit de violente; în loc de vot, deciziile se adoptau prin aclamaţii care trebuiau să fie unanime. Adunarea şi aleşii săi (locţiitorul cneazului, şeful miliţiilor urbane[43], judecătorii pentru poporul de rând) erau principalele autorităţi regionale. Competenţa lor nu se exercita numai asupra oraşului propriu-zis, dar şi asupra oraşelor şi târgurilor zise „mezine" şi a întregii regiuni înconjurătoare. Novgorodul, bunăoară, poseda un teritoriu vast care se întindea de la ţărmul Mării Albe, la nord, şi lanţul Munţilor Ural, la est. În afara oraşului, teritoriul cuprindea cinci provincii, în fiecare dintre ele aflându-se oraşe „mezine", precum Pskov, Izborsk, Staraia Rusa etc.

---

[42] Autoarea face această precizare pentru a evita confuzia cu titlul oficial care se va impune din veacul al XV-lea în titulatura cnejilor moscoviţi (n.tr.).

[43] Miliţia municipală reprezenta forţa armată proprie oraşului, fiind mult mai consistentă decât trupele princiare. La Novgorod ea ajungea la câteva mii de oameni, pe când cneazul nu putea conta pe mai mult de trei sau patru sute de războinici.

Adunarea intervenea în afacerile cnejilor, iar aceştia trebuiau să ţină cont de forţa sa încheind cu oraşele adevărate convenţii politice de care depindea uneori chiar prezenţa cneazului într-o provincie sau alta. La Kiev, de pildă, după moartea cneazului Vsevolod (1146), tronul urma a fi ocupat de fratele său, Igor, graţie unei convenţii încheiate cu kievenii. Nemulţumiţi de abuzurile judecătorilor numiţi de Vsevolod, orăşenii s-au revoltat, cerând să fie judecaţi personal de către cneaz. Igor a trebuit să se angajeze că va numi judecători în acord cu adunarea oraşului. Încălcarea promisiunii făcute a determinat expulzarea sa de către kieveni. În faţa refuzului cneazului, aceştia l-au condamnat la moarte.

Cneazul şi adunarea municipală îşi exercitau autoritatea asupra orăşenilor, grupaţi în structuri de câte o sută, în funcţie de cartierele în care locuiau, cu şeful miliţiei în frunte. Ghildele de negustori şi corporaţiile meşteşugăreşti (precum aceea a tâmplarilor din Novgorod) apărau interesele profesionale ale membrilor lor. Trebuie reţinut faptul că diviziunea muncii şi specializarea nu erau încă foarte dezvoltate, deşi la Kiev se înregistrau în epocă câteva zeci de meserii diferite. Orăşenii căutau să se întreţină, în general, prin propriile eforturi, ceea ce îi distingea prea puţin de masa populaţiei rurale. Schimburile în interiorul oraşelor, între oraşe şi între acestea şi sate se menţineau la un nivel minimal.

Capitolul II

STRĂMOŞII RUŞILOR MARI ÎN ORBITA KIEVULUI

Ce rol au jucat locuitorii din nord-vest şi din nord-est, strămoşii vechilor ruşi, în toată această istorie pe care am examinat-o până acum? Novgorodul şi regiunea înconjurătoare s-au aflat de foarte devreme în prim-planul istoriei, deşi constituirea statului avansa plecând de la Kiev, centru al polianilor, strămoşii ucrainenilor. Din veacul al X-lea, Novgorodul s-a dezvoltat într-un ritm rapid, ridicându-se la rangul de partener de neocolit pentru Kiev, situat la cealaltă extremitate a rutei de la varegi la greci, axă fără de care istoria dezvoltării spaţiului rusesc în secolele X-XII ar fi fost de neconceput.

Cneazul Novgorodului, Iaroslav, fiul lui Vladimir, a încercat să se emancipeze de sub tutela cnejilor de Kiev, refuzând plata tributului către propriul său tată. Moartea acestuia din urmă, în anul 1015, i-a dat lui Iaroslav ocazia de a merge încă mai departe în ambiţiile sale şi de a lupta pentru putere la Kiev, unde unul dintre cei doisprezece fraţi ai săi, Sviatopolk, pusese deja mâna pe tron. *Drujina* lui Vladimir l-a preferat însă pe Boris, alt frate al lui Sviatopolk, care însă, respectând dreptul primului născut, a refuzat puterea. Cu toate acestea, Sviatopolk, supranumit „Blestematul", l-a asasinat o dată cu alţi doi fraţi, Gleb şi Sviatoslav, în vreme ce, de partea cealaltă, Iaroslav îl întemniţa pentru mulţi ani pe un alt frate, Sudislav. Ca rezultat al acestor lupte, Iaroslav, denumit mai târziu „cel Înţelept", a devenit cneaz de Kiev, asumându-şi sarcina de a păstra ordinea şi pacea. Cunoscut fondator de mânăstiri şi biserici, Iaroslav a dat supuşilor şi primul cod de legi scris (*Legea rusească*

sau *Pravda russkaia)*, important în ciuda faptului că nu cuprindea decât 18 articole. De asemenea, a întărit, fie şi numai pentru o vreme, poziţiile Bisericii impunându-şi propriul candidat, Ilarion, ca mitropolit, şi s-a înrudit cu numeroase dinastii străine, graţie mai multor căsătorii politice[44].

Descendenţii lui Iaroslav au respectat ordinea succesorală care oferea primului născut Kievul şi Novgorodul. În această epocă au fost canonizaţi cnejii martiri Boris şi Gleb (în jurul anului 1072, cel mai probabil) care au devenit în ochii ortodocşilor ruşi simbolurile inocenţei şi protectorii dinastiei asupra căreia apăsa pericolul războiului fratricid. Nepoţii lui Iaroslav au reaprins problemele rivalităţii pentru putere. Cneazul Vladimir Monomahul (1113-1125) a reuşit redresarea situaţiei dar, în 1136, unitatea, dintotdeauna precară, dintre Kiev şi Novgorod a fost zdruncinată din nou. Trebuie să amintim, deopotrivă că, încă înainte de această ultimă dată, viaţa foarte tumultuoasă din cele două mari oraşe nu diferea cu nimic de aceea din celelalte oraşe ruseşti. Evenimentele politice proprii celor două mari centre se repercutau astfel, în ciuda dificultăţilor de comunicaţie, în întreaga regiune condusă de Riurikizi.

Spre deosebire de nord-vest – prezenţă foarte activă în istoria spaţiului rusesc – nord-estul (bazinul Volgăi Superioare şi al fluviului Oka) încredinţat de Riurik unuia dintre oamenii săi, a rămas pentru vreme îndelungată la periferia evenimentelor. Cronicarii nu se referă la această zonă decât pentru a sublinia dificultăţile întâmpinate de cnejii kieveni în a cuceri teritoriile îndepărtate aparţinând krivicilor şi viaticilor. Asta nu înseamnă că nord-estul era cu totul inexistent; din contră, el a jucat un rol în calitate de

---

44 Iaroslav a luat în căsătorie o prinţesă suedeză, şi-a măritat sora cu regele Poloniei, iar fiicele Elisabeta, Ana şi Anastasia cu Harold al Norvegiei, Henric al Franţei, respectiv Andrei I al Ungariei.

partener comercial al Kievului şi Novgorodului, continuând să fie, totodată, obiect de dispută între cnejii regionali. Astfel, în 1014, Rostovul, oraşul principal al regiunii[45], a fost acordat de Vladimir lui Iaroslav. După moartea acestuia (1054), oraşul a trecut la Vsevolod, tatăl lui Vladimir Monomahul care, în anul 1108, a început aici o acţiune de amenajare, prilej cu care a fondat şi o nouă fortăreaţă, viitorul oraş Vladimir pe Kliazma.

Cnejii de Kiev exercitau justiţia şi percepeau tribut în nord-est. În perioada 1078-1093, Rostovul nu a avut proprii săi cneji, fiind guvernat de reprezentanţi trimişi de cnejii din sud. Iuri Dolgoruki, fiul lui Vladimir Monomahul, cneaz al Suzdalului (oraş devenit la mijlocul veacului al XII-lea mai important decât Rostovul), a pus capăt acestei stări de dependenţă. Domnia lui Dolgoruki înseamnă, de fapt, începutul adevăratei istorii a spaţiului nord-estic, istorie ce va conduce la formarea spaţiului „Rusiei Mari". În vremea sa (1125-1157), au fost construite câteva noi oraşe: Iuriev Polski (1151), Dimitrov (1154). Oraşul Kleşcin a fost transferat câţiva kilometri mai departe şi rebotezat Pereslav Zaleski, practică obişnuită la fondarea unui nou oraş. Frontierele între cnezatul Rostov-Suzdal şi teritoriile aparţinând Cernigovului şi Novgorodului au fost întărite de câteva fortăreţe. Iuri Dolgoruki şi-a consolidat astfel puterea în nord-est, fără a neglija totuşi regiunea sudică, unde a distribuit importante posesiuni fiilor săi. Succesorul său, cneazul Andrei, nu a mai urmat această linie politică, încercând să-şi extindă autoritatea la răsărit în detrimentul bulgarilor de pe Volga (campania din 1164).

---

[45] Beloozero, Suzdal, Iaroslav (întemeiat probabil în vremea domniei lui Iaroslav la Rostov, între 988 şi 1010) sunt alte oraşe importante în regiune. Moscova este menţionată de *Cronica hypatiană* (1147) ca reşedinţă (sau fortăreaţă) a lui Iuri Dolgoruki.

Cnezatul Rostov-Suzdal nu este decât un exemplu printre altele (aproape o duzină). Constituirea cnezatelor suverane este la originea schimbărilor importante intervenite în istoria spaţiului rusesc în a doua jumătate a secolului al XII-lea.

I. Transformările

În secolele X-XI, reprezentanţii înaltei societăţi ruseşti trăiau graţie tributului, impozitelor şi taxelor percepute de la oraşele şi satele pe care le aveau în subordine. Ei rămâneau arareori în reşedinţele proprii, petrecându-şi cea mai mare parte a anului în expediţii comerciale şi militare sau în misiuni fiscale şi administrative; nefiind proprietari de pământ, nu erau ataşaţi unui teritoriu anume. Abia în cursul veacului al XII-lea începe procesul de fixare a lor, ca urmare a unei evoluţii deopotrivă politice şi economice.

Policentrismul politic

Familia princiară nu înceta să se mărească, iar, în consecinţă, ordinea succesorală stabilită de Iaroslav să se complice. O seamă de cneji rămăseseră fără domenii, ceea ce i-a determinat ca, în 1078, cu ajutorul nomazilor, să-şi unească forţele într-o revoltă îndreptată contra rudelor mai în vârstă. Pe de altă parte, alţi cneji îşi vedeau drepturile de succesiune limitate de către adunările municipale. Alţii refuzau să părăsească domeniile ce aparţinuseră părinţilor lor. În aceste condiţii şi îndemnaţi de Vladimir Monomahul, cnejii au luat, în 1097 la Liubeci decizia ca, în ordinea succesorală, fiul să urmeze la tron tatălui. În pofida acestei reglementări, luptele fratricide au continuat, principiul succesiunii ereditare nefiind întot-

deauna respectat[46]. În dispută nu erau numai drepturile asupra diferitelor regiuni, ci chiar autoritatea asupra Kievului. Luptele au apăsat asupra populaţiei care şi-a manifestat nemulţumirea în mai multe rânduri. Au avut loc revolte la Kiev, în 1068, la Novgorod, în 1071, şi din nou la Kiev (1113) când, fără a ţine seama de tradiţia dinastică, poporul a oferit tronul lui Vladimir Monomahul, până atunci cneaz la Pereiaslav. Acesta, personalitate puternică, a obţinut ascultarea celorlalţi cneji care, tot timpul domniei sale (1113-1125), l-au ajutat să apere ţara împotriva polovţilor, noul pericol venit din stepele Asiei.

La moartea lui Mstislav (1132), fiul cel mare al lui Vladimir Monomahul, între cei patru fraţi şi nepoţi au izbucnit disensiuni care au condus la un război ce avea să dureze câteva decenii, timp în care Kievul a trecut din mână în mână. În fapt, putem considera că unitatea spaţiului rusesc nu era efectivă; se manifestase doar efemer în vremea lui Vladimir (980-1015), a lui Iaroslav cel Înţelept, de la 1019 la 1054, şi a lui Vladimir Monomahul, între 1113 şi 1125. În timpul nepoţilor Monomahului, cnejii mai multor principate s-au stabilit definitiv pe domeniile lor, unde deţineau toate atributele suveranităţii, începând cu acela de a avea propriul lor consiliu şi până la a întreţine o armată personală, continuând cu o structură administrativă şi judiciară individualizată, şi o dată cu sfârşitul veacului al XIV-lea ei îşi arogă şi dreptul de a bate monedă proprie.

Divizarea politică a statului kievean îşi are cauzele în fragilitatea inerentă a primelor formaţiuni statale întemeiate de populaţiile vechi. O vreme, puterea princiară a reuşit să consolideze triburile, eterogene din punct de vedere etnic, şi această tendinţă centripetă a dat rezultate:

[46] Doar cnejii din sud au fost prezenţi la Liubeci.

s-a cristalizat o comunitate lingvistică, socială, religioasă, juridică şi culturală. Cu toate acestea, caracterul eterogen al triburilor a fost mai puternic. Principiul succesoral a minat edificiul politic şi a condus la fărâmiţarea puterii şi la catalizarea transformărilor sociale. Procesul de integrare culturală nu a fost totuşi întrerupt; el se întemeia îndeosebi pe unitatea structurilor ecleziastice. Particularităţile regionale, sesizabile în veacurile XIII-XV în jurul celor patru centre principale – Kiev, Halici-Volânia, Novgorod şi Vladimir-Moscova – sunt de fapt variante de dezvoltare a unui model comun.

Noua axă economică

La sfârşitul secolului al XI-lea şi începutul celui următor, comerţul pe drumul de la varegi la greci a intrat într-o fază de declin şi aceasta din două motive principale. Pe de o parte, polovţii au început să atace neîncetat teritoriile ruseşti, tăind legăturile comerciale cu Bizanţul, iar pe de alta, a început procesul de implantare activă a negustorilor din nordul Italiei şi sudul Franţei în comerţul dintre Orient şi Occident, graţie cruciadelor (prima a avut loc în 1096). La toate acestea se adăuga descompunerea politică internă a statului kievean. Pe măsură ce comerţul şi veniturile comerciale se diminuau, cnejii şi boierii tind să se fixeze într-o regiune anume pentru a-şi pune în valoare pământurile şi a-şi asigura beneficii din agricultură. Ei încep astfel să-şi constituie patrimoniile personale (*votcina*)[47]. Informaţiile asupra patrimoniilor princiare, deşi

[47] *Votcina* desemnează domeniul ereditar, alienabil, necondiţionat, liber de orice obligaţie sau dare ; deţinătorul său dispunea de drepturi depline (drepturi regale în terminologia occidentală). (Termenul, în forma sa românizată, *ocină,* este de regăsit şi în ţările române medievale unde desemnează o realitate similară – n.tr.).

rare, sunt suficiente pentru a data fenomenul încă la sfârşitul veacului al XI-lea. Marile domenii ale boierilor şi ale Bisericii apar abia în secolul al XII-lea.

Evoluţia oraşelor

Marile oraşe, miză importantă în ascensiunea cnejilor, au fost supuse la încercări grele în vremea luptelor fratricide. În incursiunile asupra teritoriilor rudelor rivale, fiecare cneaz dădea foc oraşelor şi satelor şi distrugea „traiul"[48], adică rezervele agricole şi turmele. Era, de asemenea, obişnuită luarea a cât mai mulţi prizonieri care aveau să fie apoi transformaţi în sclavi şi instalaţi pe domeniile cneazului victorios şi ale oamenilor acestuia. Pericolul venea şi din partea populaţiilor din stepă ale căror invazii au fost deosebit de violente, în special în teritoriile din sud. Înfrângerea pecenegilor de către Iaroslav cel Înţelept în 1036 a asigurat pentru un timp frontiera. Locul pecenegilor a fost luat de noi popoare nomade: torkii şi apoi polovţii, care întreprindeau raiduri practic neîntrerupte. Uneori, invadatorii au ajuns până la Kiev; în 1096, hanul Boniak „cel Râios" a luat cu asalt Mânăstirea Grotelor, prădând-o şi incendiind-o.

În vreme ce unele oraşe decădeau, altele, în primul rând cele noi, luau avânt şi se înmulţeau. Cnejii şi uneori chiar boierii puternici le întemeiau pe propriile lor domenii, le dădeau numele lor şi atrăgeau locuitori prin acordarea unor libertăţi şi privilegii. Construirea frumoaselor biserici de piatră a stimulat dezvoltarea artelor şi meşteşugurilor. Comandând redactarea cronicilor locale, cneazul (sau episcopul) contribuia, astfel, la apariţia unor nuclee de creaţie literară. Cultura se dezvolta, se precizau caracte-

---

[48] Termenul este din aceeaşi familie de cuvinte cu acela care desemnează viaţa (*jizni*); în mod curent, este folosit pentru a desemna proviziile, *ivnosti* (n.tr.).

ristici originale de la o regiune la alta, dar, în acelaşi timp, era evident că, pe ansamblu, oraşele erau cele care aveau să piardă. Cnejii le considerau un bun personal dorind să le guverneze ca stăpâni absoluţi, ceea ce i-a determinat să încerce ruperea tradiţiei adunărilor municipale. Revoltele orăşenilor împotriva opresiunii exercitate de administraţia princiară nu au dus la obţinerea statutului de independenţă. În secolul al XIII-lea, adunările municipale erau peste tot condamnate la dispariţie. Doar Novgorodul şi Pskovul au reuşit să le păstreze până la sfârşitul secolului al XV-lea. Gradul de dependenţă a oraşelor ţinea uneori de rezultatul conflictelor dintre cneaz şi boieri. În sud-est, în Halici şi Volânia, oraşele puteau conta în faţa puterii princiare pe sprijinul unor boieri puternici. Dimpotrivă, în nord-est, în zona Suzdalului, cneazul domina clar boierimea.

Situaţia oraşelor ruseşti era diametral opusă aceleia cunoscute de oraşele occidentale în aceeaşi epocă. Devenite din ce în ce mai prospere şi mai puternice, acestea din urmă se angajaseră pe drumul emancipării, cum era cazul în spaţiul german. În Franţa, acest fenomen a dus la apariţia oraşelor libere[49]. Tocmai din această luptă de emancipare au rezultat libertăţile civice (dreptul de vot şi de a fi ales) şi graţie lor s-a impus noţiunea de interes comun. În Anglia, unde orăşenii au susţinut revolta baronilor şi cavalerilor contra lui Ioan fără Ţară, a fost smulsă de la rege *Magna Charta Libertatum*, act care statua garanţiile individuale ale persoanei[50].

[49] Oraşe care se bucurau de o largă autonomie administrativă; din punct de vedere fiscal nu depindeau decât de rege, fiind în afara oricărei ingerinţe senioriale (n.tr.).

[50] Act considerat fundamental în tradiţia politică engleză şi ulterior britanică, prin care regele Ioan fără Ţară (1199-1216) a fost obligat, în 1215, de baroni şi reprezentaţii oraşelor, să recunoască limitarea prerogativelor monarhiei, în special în domeniul fiscal (n.tr.).

II. Noua situaţie politică

În a doua jumătate a secolului al XII-lea, puterea cnejilor de Kiev a început să slăbească, fără ca oraşul să-şi înceteze însă existenţa. El nu se afla *„în plină decădere economică şi politică"*, după cum s-a susţinut adesea, iar regiunea sa, fapt demonstrat de arheologi, nu era „devastată". Dificultăţile prin care trecea nu i-a împiedicat pe cneji să râvnească în continuare Kievul, care rămânea simbolul hegemoniei politice.

Dintre vecinii apropiaţi ai Kievului, s-a întărit cnezatul de Smolensk, graţie comerţului cu portul Riga şi cu o seamă de oraşe germane. Cnejii de Cernigov, deşi mai puţin puternici din punct de vedere politic, s-au lansat şi ei în lupta pentru tronul Kievului. În fine, cnejii de Halici nu au încetat nici ei să încerce a deveni cei mai puternici dinaşti, atât în sud, cât şi în sud-vest. Abia în 1212, cneazul Smolenskului, Mstislav Romanovici cel Bătrân s-a impus în faţa rudelor sale din Cernigov şi din Halici-Volânia, aducând la Kiev o pace de unsprezece ani.

Nord-estul: ascensiunea oraşului Vladimir pe Kliazma

Cnejii din nord-est şi-au manifestat altfel nesupunerea faţă de centrul de putere de la Kiev. După informaţiile oferite de o cronică din Suzdal, Andrei, fiul lui Iuri Dolgoruki, a refuzat să aibă sediul la Vâşgorod, oraş vecin Kievului, pe care îl primise ca moştenire. Îngrozit de numărul victimelor făcute de războaiele fratricide, el a ales să trăiască la Suzdal. Pe drum însă, caii ce transportau icoana Maicii Domnului s-au oprit nu departe de Vladimir pe Kliazma. În noaptea pe care a trebuit s-o petreacă aici, cneazul Andrei a visat cum Maica Domnului i-a poruncit să instaleze icoana la Vladimir. Încă în zilele noastre, icoana Maicii Domnului de la Vladimir este una din cele mai prestigioase pentru ortodocşii ruşi. Andrei a pus să se construiască aici o biserică şi un castel care a devenit apoi reşedinţa sa.

După numele castelului – Bogoliubovo[51] – cneazul avea să fie supranumit Bogoliubski.

Andrei a transferat capitala cnezatului Suzdal la Vladimir, oraş fără adunare reprezentativă, spre deosebire de vechea capitală şi de Rostov, localităţi în care adunările orăşeneşti funcţionau. Domnia absolută îi convenea de minune lui Bogoliubski. El a statuat noi raporturi cu războinicii săi. Astfel, dacă în tradiţia cnezatelor sudice aceştia erau practic însoţitorii, prietenii şi consilierii cneazului, însoţindu-l până şi la masă, pe care o luau împreună, în nord-est, Andrei i-a transformat în servitori, căci fidelitatea războinicilor de rând i se părea cneazului mai sigură decât prietenia marilor boieri gata oricând să-l trădeze. El şi-a exilat fraţii mai mici şi a schimbat complet componenţa drujinei tatălui său. Ţintind luarea Kievului, a intervenit în luptele dintre ramura smolâniană şi cea volâniană şi l-a trimis pe fiul său în luptă împotriva lui Mstislav al Volâniei. În 1169, fiul lui Andrei a cucerit Kievul care a fost, astfel, prădat o dată în plus, în vreme ce hoardele polovţilor, aliaţi ai învingătorului, prădau şi incendiau Mânăstirea Grotelor. Paradoxal, Andrei nu a vrut să ocupe el însuşi tronul kievean, ci l-a oferit fratelui său mai mic. Obiectivele cneazului erau supunerea completă a sudului, fără a renunţa însă la reşedinţa de la Vladimir, şi înlocuirea subordonării politice cu principiul legăturilor de sânge şi al vârstei. Obiectivul a fost însă ratat, trupele sale au fost curând înfrânte de smolânieni, iar tentativa de a cuceri Novgorodul (1169) a avut aceeaşi soartă. Nemulţumiţi de linia politică a lui Andrei, boierii l-au asasinat chiar în camera sa, în 1174. Un atare act era de neconceput pînă atunci, căci nemulţumiţii avuseseră mereu dreptul de a-l izgoni pe cneaz; înfăptuirea sa demonstra o răsturnare a tradiţiei.

[51] În traducere, „iubirea de Dumnezeu" (n.tr.).

Prin asasinarea lui Bogoliubski, boierii din Rostov şi Suzdal au încercat să aducă Vladimirul la un statut secundar. După doi ani de lupte, descendenţii lui Iuri Dolgoruki, chemaţi la domnie de locuitorii din Vladimir, au reuşit să reafirme superioritatea zonală a oraşului. În 1176, puterea a fost preluată de Vsevolod (supranumit mai târziu *Cuib mare*), personaj la fel de despotic precum Andrei, dar mai prudent. Pentru a se opune puterii Kievului, el a fost primul dintre cnejii din nord-est care şi-a atribuit titlul de *mare cneaz*. Titlul nu i-a fost recunoscut, dar forţa sa a fost respectată în sud.

Astfel, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, periferia nord-estică a devenit arena unor importante evenimente, relatate în cele mai mici detalii. Singură, personalitatea lui Andrei Bogoliubski nu pare a fi un element suficient pentru a explica ascensiunea unei regiuni care intra astfel în concurenţă cu puternicele centre de la Kiev, Novgorod, Halici sau Poloţk. Această schimbare a fost antrenată de un proces mult mai profund. Într-un secol şi jumătate, dintr-o regiune slab populată, acoperită de păduri, nord-estul s-a transformat într-o zonă încă păduroasă şi destul de puţin locuită, e adevărat, dar împânzită de noi oraşe slave (Vladimir, Iuriev, Iaroslav, Nijni Novgorod, Kostroma, Tver, Moscova) prosperând din comerţul practicat pe Volga şi afluenţii acesteia. Emigranţii slavi soseau în principal din nord-vest, din regiunile Novgorod şi Smolensk, alţi coloni provenind din zona Niprului. Fenomenul este atestat de numele oraşelor de consonanţă meridională (Halici-Merski, Pereslavl-Zaleski, Pereslavl-Riazanski), dar aceste toponime sunt numeric mult inferioare toponimelor novgorodiene. Nu este deci vorba, cum s-a crezut multă vreme, de „părăsirea Rusiei de pe Nipru pentru Rusia de pe Volga". Aceasta din urmă s-a constituit independent de migraţia de provenienţă sudică, destul de slabă, de altfel.

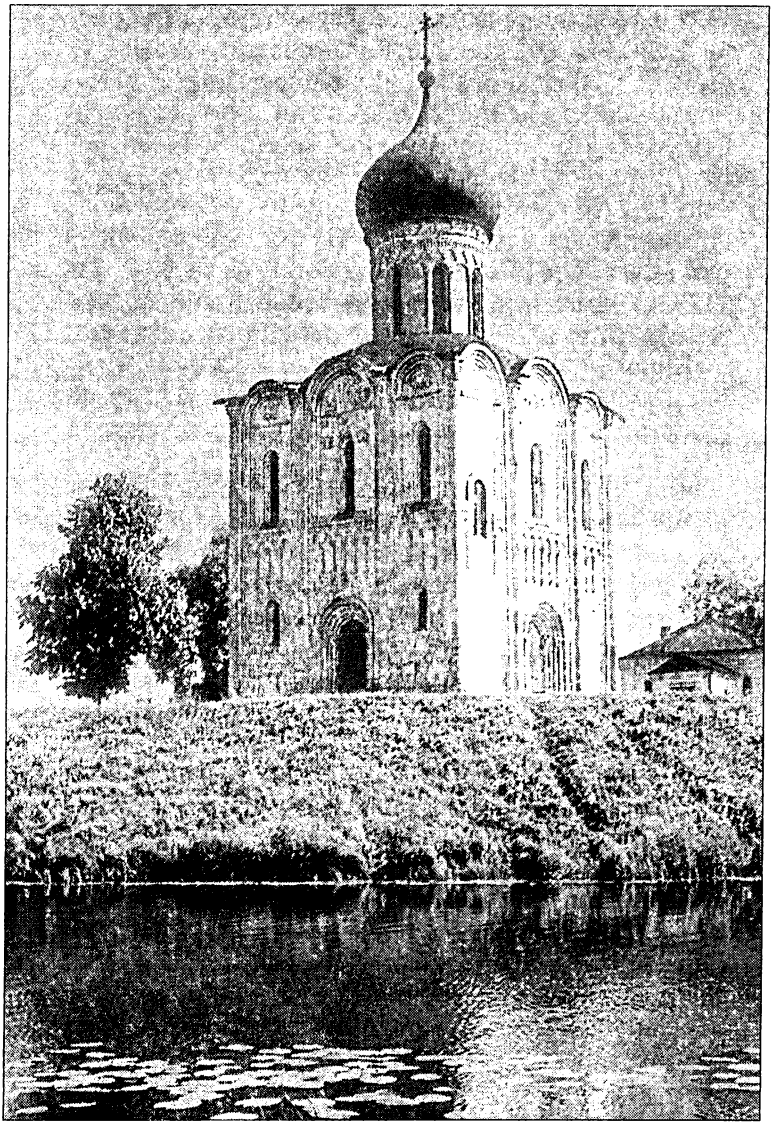

Bogoliubovo: Biserica *Mijlocirea Maicii Domnului*,
pe râul Nerla, 1165

Biserica *Schimbarea la faţă a Mântuitorului*, pe Nerediţa (lângă Novgorod), 1198

Novgorod şi Pskov

Novgorodul, îmbogăţit considerabil graţie comerţului şi meşteşugurilor, a profitat de puterea sa economică pentru a se sustrage ordinii stabilite de Iaroslav cel Înţelept. Ne reamintim că acesta dăduse ca moştenire primului său născut atât Novgorodul, cât şi Kievul, pentru a-i înlesni controlul asupra drumului de la varegi la greci. De atunci, cnejii domnitori ai Novgorodului făceau parte din familia domnitoare de la Kiev. În anul 1136 însă, novgorodienii l-au alungat pe cneazul desemnat de Kiev, alegându-şi domnitorul pe care-l doreau. În cursul secolelor XII-XIII s-au succedat la tronul Novgorodului reprezentanţii a trei ramuri ale familiilor domnitoare: din Suzdal, Smolensk şi Cernigov. Războaiele între sud-vest şi nord-est pentru stăpânirea Novgorodului au fost frecvente.

Boierii deveniseră foarte puternici la Novgorod. Nu era vorba însă de o boierime războinică, ci de oameni ce ştiau să constituie şi să exploateze domenii agricole şi să facă avere din comerţ. Stăpâni de pământuri şi cămătari, ei controlau afacerile oraşului, fără a abandona instituţia adunării orăşeneşti, instrument eficace de manevră politică. Novgorodul s-a transformat treptat într-un stat independent a cărui orientare politică se distingea printr-o deosebită subtilitate, în special în problema raporturilor cu Biserica. Adunarea municipală şi „oamenii nobili" se reuneau în piaţa din faţa catedralei Sfânta Sofia şi a palatului arhiepiscopului. Personaj ales de către adunarea municipală, acesta era, în fapt, conducătorul statului novgorodian. Cneazul, invitat întotdeauna, era obligat să respecte un acord ce-i prescria drepturile şi obligaţiile. Deşi guvernarea Novgorodului nu era pe deplin democratică, populaţia de rând putea participa totuşi la viaţa politică şi socială.

Exemplul Novgorodului a fost urmat de Pskov, aşa încât cele două oraşe aveau să devină „oraşe-state", după o formulă larg utilizată de istorici. De fapt, în secolul al XIV-lea, ele ilustrau un regim republican aristocratic în care guvernarea era asigurată de câteva familii boiereşti care-şi disputau puterea prin intermediul adunării municipale.

Capitolul III

PERIOADA MONGOLĂ

În cursul secolului al XIII-lea, spaţiul rusesc a cunoscut o bulversare radicală a istoriei sale. Multiplelor diviziuni deja existente li s-a adăugat o separare în două mari părţi: pe de o parte sud-vestul, unde a prins contur în veacul al XIV-lea statul ruso-lituanian, de cealaltă nord-estul, spaţiu în care, la finele veacului al XV-lea, s-a constituit statul moscovit. Izvoarele documentare din spaţiul nord-estic, practic singurele păstrate[52], atribuie această separaţie invaziei mongole. Viziunea lor asupra evenimentelor a rămas (mai persistă încă?) multă vreme în uzul istoriografiei. Or, tabloul care poate fi schiţat e mult mai complex. În 1223, primul asalt mongol contra forţelor reunite ale cnejilor din sud şi polovţilor nu pare să fi alarmat spaţiul rusesc, în ciuda înfrângerii suferite. Războaiele interne au continuat slăbind părţile implicate, în special Kievul şi Cernigovul. Regiunea Suzdalului, care a cunoscut o stabilitate şi o unitate politică mai pregnante, s-a dovedit la rându-i incapabilă să aprecieze just proporţiile pericolului. Toate acestea au făcut ca, o dată cu al doilea val al invaziei mongole, în 1237-1240, cucerirea Rusiei să devină facilă. După marşul triumfal şi distrugător al invadatorilor, viaţa s-a reluat. Dominaţia mongolă nu este, evident, un fenomen de neglijat, dar nu ea a determinat rup-

[52] Cronicarii din Suzdal şi Novgorod au o viziune locală asupra evenimentelor trăite pe care le-au considerat o catastrofă. Cronicile din Riazan, Smolensk şi Pereiaslav nu s-au păstrat; recent, au început eforturi de reconstituire parţială a lor. În sud-vest, cronicile s-au întrerupt în această perioadă.

tura dintre cele două părţi ale spaţiului rusesc. Starea de criză în care acesta trăia în veacul al XIII-lea nu a decurs din invazia sau din „jugul" mongol, ci a fost provocată de ordinea succesorală stabilită cândva de Iaroslav cel Înţelept. Având în vedere dimensiunile familiei princiare, ea s-a dovedit inaplicabilă, nefăcând decât să suscite invidie şi ură între diferitele ramuri concurente, astfel că în secolul al XIII-lea nu mai exista, practic, nici o putere capabilă să mobilizeze trupe pentru a rezista forţelor invadatoare.

I. Triburile mongole în preajma cuceririi

În secolul al XII-lea, mongolii trăiau ca nomazi în stepele întinse din jurul lacului Baikal, în nordul Mongoliei actuale. Şefii de triburi duceau războaie aproape neîntrerupte pentru a-şi lărgi spaţiile de păşunat, a aduna pradă de război şi prizonieri şi a-şi creşte prestigiul de războinici victorioşi. Din aceaste lupte permanente, a ieşit victorios Timugin, viitorul Ginghis-Han. Destinul a fost crud cu el: la vârsta de 9 ani îşi pierduse deja tatăl, otrăvit de tătari[53]. După câţiva ani petrecuţi în captivitate, Timugin a adunat forţe importante şi şi-a răzbunat tatăl, exterminând aproape integral triburile tătare. Triumfând şi asupra foştilor aliaţi, el a convocat în 1206 adunarea şefilor de triburi şi s-a proclamat împărat (han). La această reuniune hanul a fost recunoscut nu numai ca şef al triburilor mongole propriu-zise dar

[53] Tătarii, apropiaţi din punct de vedere etnic de mongoli, sunt cunoscuţi ca vieţuind amestecaţi cu aceştia încă din veacul al VI-lea. În secolul al XII-lea, sub protecţie chineză, au jucat un rol de tampon între China de Nord şi populaţiile nomade din stepă. În vremea unificării mongole sub Timugin au fost eliminaţi sistematic (se dăduse ordinul de a ucide pe toţi aceia „a căror înălţime depăşeşte înălţimea osiei carelor") şi, în momentul cuceririi mongole, dispăruseră practic complet. Ironia istoriei a vrut ca numele de „tătar" să fie aplicat tocmai mongolilor. Sursele chineze, ca şi cele ruseşti, îi confundă pe mongoli cu tătarii, iar în Occidentul european (Franţa) numele lor a devenit din „tatar", „tartare" (fr.).

şi al „*tuturor acelora care trăiesc în corturi de pâslă*", adică al diferitelor populaţii nomade din zona eurasiatică: turci, manciurieni, iranieni... Toate triburile erau, de acum înainte, incluse în Imperiul mongol. Adunarea a luat decizii importante privind organizarea cancelariei imperiale, a curţii supreme de judecată şi a marii armate. A fost elaborat un cod de legi (*Iasa*) pentru guvernarea noii societăţi.

Imperiul mongol, eterogen din punct de vedere etnic şi social, era compus din triburi nomade de păstori şi din populaţii de vânători şi pescari care locuiau în pădurile siberiene. Păstorii posedau o structură socială complexă, ierarhizată, în care şefii de clan erau subordonaţi şefilor de trib, aceştia la rândul lor fiind sub comanda conducătorilor supremi ai marilor confederaţii tribale, hanii. La baza piramidei sociale, pe o poziţie inferioară păstorilor şi războinicilor de rând, se aflau sclavii şi prizonierii, exploataţi în comun. Triburile semisedentare de vânători şi pescari cunoşteau o structură socială mai puţin elaborată, constituită din clanuri înrudite în care puterea era deţinută de şamani.

Începutul secolului al XIII-lea a fost o perioadă de o extraordinară prosperitate pentru statul mongol. Ar fi cu totul greşit să atribuim cuceririle mongole unei hoarde de înfometaţi care au izbândit graţie numărului şi impulsului instinctelor vitale. Dimpotrivă, forţa lor armată se întemeia pe bogăţia teritoriilor pe care le stăpâneau, distingându-se printr-o organizare militară exemplară. *Iasa* preciza comportamentul fiecăruia pe câmpul de luptă, prescriind pedepse colective extrem de dure pentru orice dezertare individuală. În luptă, cavaleria uşoară ataca prima, antrenând inamicul prin manevre abile în raza de acţiune a corpului principal de armată. Calitatea echipamentului războinicilor, numărul de cai pe care îi aveau la dispoziţie (trei pentru fiecare luptător), utilizarea maşinilor de asediu inventate şi întreţinute de chinezi explică succesele militare ale mongolilor. Putem adăuga la acestea starea de dezbinare ce domnea în Europa de Răsărit, Orientul Mijlociu şi China în momentul atacului mongol. În fine, nu instinctul războinic a fost acela care i-a mânat în luptă, ci misiunea încredinţată Marelui Han de către ceruri: aceea de a instaura ordinea în întregul univers.

II. Invazia spaţiului rusesc

Invaziile mongole

După ce au supus populaţiile siberiene de pe fluviul Enisei, din nordul Chinei şi din Asia Centrală, mongolii au traversat lanţul muntos caucazian înfruntându-se cu alanii şi polovţii asupra cărora au triumfat, aliindu-se întâi cu polovţii contra alanilor, pentru ca apoi să se îndrepte împotriva foştilor lor aliaţi. Hanul polovţilor a cerut atunci ajutor ginerelui său, Mstislav al Kievului. Înfruntarea decisivă între mongoli şi armatele aliate ale polovţilor şi cnejilor ruşi din sud (Kiev, Halici, Cernigov) a avut loc în iunie 1223 pe malurile micului fluviu Kalka, pe coastele Mării Azov. Mongolii au atacat cu cavaleria uşoară care, după o luptă scurtă, s-a retras, dând ruşilor iluzia unei victorii facile, în timp ce ei erau deja încercuiţi de cavaleria grea mongolă a cărei prezenţă nu au bănuit-o nici o clipă. Ruşii au pierdut astfel bătălia, dar mongolii nu au exploatat succesul retrăgându-se în teritoriile lor.

În toamna lui 1236, marea armată mongolă[54] s-a pus din nou în mişcare. După obiceiul tradiţional, ea a avansat pe trei coloane, aripile de nord şi de sud trebuind să asigure înaintarea corpului principal care, sub comanda lui Batu, a atacat cnezatele ruseşti din nord-est. În decembrie 1237, Batu a apărut pe neaşteptate sub zidurile Riazanului unde cneazul Feodor a încercat să-l oprească oferindu-i daruri, dar hanul a pretins să-i fie cedată însăşi soţia cneazului. Refuzul lui Feodor l-a costat viaţa: mongolii au asediat oraşul care a căzut după doar cinci zile.

[54] Sursele ruse şi străine pomenesc cifre oscilând între 400 000 şi 600 000 de oameni, ceea ce ar presupune o masă de un milion de cai. Or, asigurarea hranei unui asemenea număr de animale era cu totul imposibilă în nord-vestul spaţiului rusesc. Istoricii avansează cifre variind între 30 000–40 000 şi 120 000–140 000 de războinici.

Pătrunzând apoi în zona păduroasă, mongolii au cucerit şi distrus Vladimirul, victorie care s-a dovedit a fi decisivă: trupele mongole au putut, astfel, să prade nestingherite celelalte cnezate din nord-est fără a întâlni decât o rezistenţă neglijabilă, într-atât de mare era groaza pe care o inspirau. Toată regiunea nordică a fost devastată, cu singura excepţie a Novgorodului. La sfârşitul lunii martie, când avangardele mongole ajunseseră la mai puţin de o sută de kilometri de oraş, au fost constrânse să facă cale întoarsă din cauza dezgheţului care transformase drumurile în mlaştini impracticabile pentru cavalerie. Armata lui Batu s-a îndreptat către stepele Mării Negre, unde s-a odihnit tot restul anului 1238.

Asaltul mongol a fost reluat în 1239 în direcţia cnezatelor sudice şi sud-vestice, ofensivă soldată cu distrugerea Pereiaslavului, Cernigovului şi a altor oraşe. Kievul a fost luat la sfârşitul anului 1240, apoi a venit rândul Vladimirului din Volânia şi a Haliciului. După câteva luni de răgaz, ofensiva mongolă a fost redirecţionată către Ungaria, ameninţând prin aceasta întreaga Europă. În iarna lui 1241–1242, elementele avansate ale trupelor mongole au atins malurile Adriaticii, în vreme ce alte avangarde se îndreptau spre Viena. Corpul principal al armatei se pusese la rându-i în mişcare când din Mongolia a sosit un curier: el aducea vestea morţii marelui han Ogudai. Batu, unul dintre principalii candidaţi la tron, s-a întors în marş forţat către est. Europa Occidentală tocmai evitase o cumplită încercare.

Invazia regiunii nord-vestice

În timp ce mongolii devastau oraşele din sud şi sud-vest, o armată catolică formată din cavalerii „*purtători de spadă*" (gladiferii, n.tr.) şi din teutoni (suedezi şi germani)

pătrundea în regiunile nord-vestice. Lituanienii şi finlandezii păgâni s-au aliat cu aceşti vecini occidentali în atacul împotriva oraşelor Novgorod, Pskov şi Poloţk. În 1240, Aleksandr, cneazul Novgorodului, câştiga o bătălie cu suedezii pe râul Neva (de unde supranumele său, Nevski). Doi ani mai târziu, după ce eliberase Pskovul, el a repurtat un nou succes pe gheaţa lacului Ciud, teritoriu inamic (finlandez), împotriva cavalerilor germani. Ruşii reuşeau astfel să respingă pentru o vreme atacurile, dar în faţa lituanienilor, vecini puternici, răgazul nu a fost decât de scurtă durată.

III. Învinşi şi învingători

O dată cu moartea marelui han, mongolii s-au întors împotriva statelor musulmane din Orient, a Chinei şi Manciuriei, atacuri ce au mai continuat vreme de câteva decenii. În această perioadă, Imperiul mongol a suferit o evoluţie rapidă către o federaţie de state (hanate), bazate pe o administraţie militară cu o disciplină de fier şi pe o birocraţie civilă a cărei extremă eficienţă se datora considerabil modelelor chinez şi persan. Partea Imperiului cea mai apropiată de spaţiile ruseşti se numea Hoarda de Aur.

Dominaţia mongolă

Hoarda de Aur se întindea de la fluviul Obi, la est, către Volga, la vest, în zona de stepă dintre Marea Neagră, Marea Caspică şi Lacul Aral. Capitala era situată pe Volga Inferioară, în zona actualului oraş Astrahan, şi se numea Sarai. Spaţiul rusesc nu făcea parte efectivă din Hoarda de Aur, nefiind ocupat de invadatori, dar era plasat într-o situaţie de dependenţă: sud-vestul până în 1362, data victoriei statului polono-lituanian asupra Hoardei de Aur, şi

nord-estul până în 1480. Toată populaţia din regiunea nord-estică plătea tribut, cu excepţia clericilor. Această favoare se explică prin marea toleranţă religoasă manifestată de mongoli (convertiţi de la păgânism la islamism între 1313 şi 1341) faţă de popoarele cucerite. Ruşii furnizau de asemenea contingente pentru armata mongolă. Mongolii recrutau cu forţa copii ruşi pe care-i duceau în Hoardă pentru a-i antrena. În fine, ruşilor le revenea sarcina întreţinerii staţiilor de poştă, element la a cărui bună funcţionare mongolii ţineau foarte mult, pe întinderea întregului lor imperiu. Tocmai graţie acestui serviciu rapid şi eficace ei au reuşit să păstreze vreme atât de lungă unitatea imensului spaţiu pe care-l deţineau[55].

După cucerire, funcţionarii hanului, acompaniaţi de suitele lor militare, veneau de la Sarai pentru a strânge tributul calculat pe baza recensămintelor (primul a fost operat în 1257)[56]. Dar, destul de curând, hanul a încetat să-şi mai trimită oamenii, încredinţând această sarcină marilor cneji ruşi, titlu care de acum înainte, avea să depindă de bunăvoinţa hanului. Cnejii, la rândul lor, au început îndată să caute bunele oficii ale hanului pentru a obţine *iarlâk*-ul, document ce permitea deţinătorului să devină suveranul întregului spaţiu rusesc, inclusiv al Novgorodului[57].

Un exemplu de obţinere a acestui act şi, firește, al tipului de raporturi dintre cnejii ruşi şi hanii mongoli a avut

---

[55] Se cunoaşte, de pildă, fantastica viteză de 335 km la 24 de ore a mesagerului care i-a adus lui Batu ştirea morţii marelui han Ogudai; trimisul a trebuit să străbată întreaga Asie şi jumătate din Europa, de la Karakorum în Transilvania.

[56] Novgorodienii au refuzat să se supună recensământului, trimiţând daruri hanului pentru a se răscumpăra.

[57] Se poate face aici o comparaţie cu firmanul de domnie acordat de sultanul otoman domnilor români în veacurile XVI-XVIII (n.tr.).

loc în 1247 când, după moartea marelui cneaz de Vladimir, cei doi fii ai săi, Aleksandr Nevski şi Andrei, au mers la han pentru a contesta urcarea pe tron a unchiului lor. Împărţirea stabilită cu această ocazie – cu Andrei desemnat mare cneaz de Vladimir şi Aleksandr, mare cneaz al Kievului şi cneaz al Novgorodului – nu a convenit acestuia din urmă, pentru care stăpânirea Kievului nu mai prezenta nimic prestigios. În 1252, invocând căsătoria fratelui său cu fiica lui Daniil de Halici – stăpânul absolut al sud-vestului, a cărui putere îl deranja pe han – Aleksandr s-a dus să se plângă suveranului mongol. Hanul l-a înfrânt pe Andrei, reducând totodată puterea cneazului Daniil şi permiţând lui Aleksandr Nevski să devină mare cneaz al Vladimirului. Iată cum cnejii ruşi recurgeau mereu la han, atunci când doreau să-şi învingă sau să-şi elimine rivalii personali, iar hanul îi susţinea totdeauna pe aceia care îi serveau cel mai bine propriile interese.

Memoria istorică îl acoperă de glorie pe Aleksandr Nevski pentru că nu a acceptat nici un compromis cu occidentalii catolici, dar nu reţine şi atitudinea sa de colaborator al mongolilor. Renunţând la Kiev, el a săpat, mai adânc chiar decât mongolii, o prăpastie între cele două părţi ale lumii ruseşti. Aleksandr a dat politicii nord-estice o orientare strict locală, orientare urmată, de altfel, în ultimul sfert al veacului XIII, şi de succesorii săi care au recurs frecvent (de 15 ori numai între 1275 şi 1300) la sprijinul mongol pentru diverse reglări de conturi în interiorul micii provincii a Suzdalului, pe care o stăpâneau.

Declinul Hoardei de Aur

Hanii Hoardei de Aur au dominat şi controlat autoritar cnezatele ruseşti din nord-est până la începutul anilor '60 ai veacului al XIV-lea, când slăbirea autorităţii lor a fost

însoţită de procesul ascensiunii statului moscovit. Hoarda s-a împărţit în două tabere inamice: aceea de pe malul stâng al fluviului Volga, deosebit de încercată de dispute fratricide, şi cea de pe malul drept al fluviului, confruntată la rându-i cu probleme privind stabilitatea puterii. Aceste prime semne de slăbiciune au fost speculate de Olgierd, marele principe al Lituaniei, care a câştigat în 1362 o bătălie împotriva mongolilor, victorie care avea să-i îndepărteze pe aceştia de afacerile politice ale sudului lumii ruseşti.

În 1378, marele cneaz al Moscovei, Dmitri, a refuzat să mai plătească tribut Hoardei. O armată mongolă, sub conducerea lui Mamai, şef militar ce nu aparţinea dinastiei lui Ginghis Han, ci lupta pentru tron pe cont propriu, a sosit în regiune pentru a-i cere socoteală. Bătălia a avut loc la 8 septembrie 1380 pe malurile râului Nepriadva, afluent al Donului Superior, pe câmpia zisă „a becaţelor" sau, în ruseşte, *Kulikovo pole*, soldându-se cu un masacru în care a pierit floarea celor două armate. La sfârşitul zilei, mongolii suferiseră o înfrângere completă. Victoria rusească, altminteri neexploatată, avea în special o importanţă simbolică, distrugând mitul invincibilităţii inamicului. Hoarda a fost salvată *in extremis* de intervenţia lui Toktamâş, hanul Hoardei Albe, al cărei nucleu de putere se situa la est de Urali. În vara lui 1380, acesta, după ce l-a eliminat pe Mamai, a reunificat cele două hoarde rivale, după care, peste alţi doi ani, s-a îndreptat împotriva ruşilor. Suzdalul, Vladimirul şi Moscova au fost din nou devastate. În 1408, pentru a reafirma autoritatea mongolă asupra spaţiului rusesc, o căpetenie a hanului a întreprins o expediţie de pradă în cursul căreia a incendiat Nijni Novgorod şi a asediat Moscova.

În 1480, hanul Marii Hoarde, suveran a ceea ce mai rămăsese din Hoarda de Aur, acum slăbită şi fărâmiţată[58], s-a lansat într-o altă expediţie asupra ruşilor care, din 1476, nu mai plăteau tributul cuvenit. În apropiere de Moscova, calea hanului Ahmed a fost barată de trupele ruse. Acesta aştepta ajutor din partea lui Cazimir al IV-lea, regele statului polono-lituanian, în vreme ce ruşii, la rândul lor, ezitau să treacă la un atac decisiv. Vreme de câteva săptămâni cei doi adversari s-au studiat reciproc pe deasupra fluviului Ugra, după care hanul a decis să revină la Sarai. Dominaţia mongolă lua astfel sfârşit, chiar dacă tătarii din Crimeea, instalaţi la Sarai douăzeci de ani mai târziu, şi-au continuat incursiunile.

IV. Problema „jugului tătar": o apreciere nuanţată

Dominaţia mongolă a durat aproape două secole şi jumătate, perioadă îndelungată ce a lăsat urme durabile în memoria colectivă. Intelectualitatea rusă din secolul trecut şi-a pus frecvent o problemă ce devenise obsedantă: de ce Rusia era o ţară „înapoiată" în comparaţie cu Europa Occidentală? Răspunsurile oferite variau în funcţie de orientările filosofice ale autorilor, dar toţi erau de acord asupra unui punct: influenţa primordială acordată „jugului tătar" în tot acest proces. N. Karamzin (1766–1826), autorul unei celebre *Istorii generale a Rusiei din cele mai vechi timpuri până la 1611*, lucrarea cea mai citită în secolul al XIX-lea, se pronunţa asupra cuceririi mongole în următorii termeni: „*Umbra barbariei a întunecat orizontul Rusiei şi i-a ascuns astfel Europa exact în momentul în*

[58] În prima jumătate a veacului al XV-lea, din Hoarda de Aur s-au desprins mai multe hanate independente : de Sibir, de Kazan, de Crimeea, de Astrahan etc.

care se trezea la civilizaţie". Pentru el, amprenta „jugului" mongol asupra caracterului naţional rusesc era încă şi mai nefastă decât atât, natura tiranică, opresivă, a puterii (care exista atunci în Rusia, n.tr.) fiind moştenirea directă a epocii mongole. Totuşi, de la mijlocul secolului trecut, istoricii au început să relativizeze rolul prin excelenţă negativ atribuit mongolilor, considerând că „*adunarea provinciilor ruseşti în jurul Moscovei*" nu ar fi putut avea loc în lipsa puterii obţinute prin *iarlâk*; acordând Moscovei statutul de mare cnezat, hanul i-a facilitat totodată ascensiunea. Istoriografia sovietică însă, urmând „*linia patriotică*" a Partidului Comunist, a respins din capul locului orice tentativă de a recunoaşte vreo conotaţie pozitivă „jugului tătar".

Această întinsă pagină de istorie rusă poate fi judecată azi într-o manieră mult mai nuanţată; istoricii ruşi şi străini s-au detaşat de istoriografia secolului al XIX-lea, graţie studiului atent al surselor de epocă. Termenul „*jug*" creează imaginea unui regim politic autoritar şi permanent opresiv, fapt invalidat de cunoştinţele documentare pe care le avem despre raporturile dintre ruşi şi mongoli. Sistemul politic în care trăiau ruşii nu a fost în fapt transformat prin cucerire, din contră, mongolii au lăsat intacte toate structurile sociale şi nu s-au amestecat în administraţia internă. Interesele lor erau în altă parte, în oraşele bogate, precum Samarkand şi Khoresm; spaţiul rusesc, periferic în raport cu aceste obiective, a fost neglijat.

În ce priveşte opresiunea, trebuie făcută o distincţie clară între marele şoc produs de campania lui Batu şi conflictele ulterioare. Campania lui Batu a antrenat pierderi umane efective (circa 10% din populaţie) şi distrugeri materiale considerabile (oraşe arse, biserici distruse). La început, obiceiul mongolilor de a lua cu ei pe cei mai buni

meşteşugari a impietat fără îndoială asupra dezvoltării artelor şi meşteşugurilor ruseşti, dar această situaţie nu putea dura. Odată trecută furtuna, evenimentele ulterioare s-au înscris treptat în contextul relaţiilor pluriseculare dintre ruşi şi vecinii lor nomazi din stepă. Evident, este vorba de relaţii aproape permanent tensionate, dar trebuie ţinut cont că războaiele au fost mereu urmate de perioade liniştite în care ambele părţi, până atunci inamice, sfârşeau prin a se familiariza cu organizarea politică a celeilalte, prin însăşi vecinătatea impusă de factorii geografici. O anumită apropiere era, prin urmare, inevitabilă şi ea s-a concretizat prin legături comerciale, călătorii, alianţe politice şi matrimoniale. Cronicile, la rândul lor, prezintă relaţiile cu mongolii ca pe o urmare firească a luptelor duse dintotdeauna de ruşi contra nomazilor păgâni.

Economia s-a redresat repede, dar valoarea şi cantitatea informaţiilor ce ne-ar permite să apreciem rolul jucat de mongoli în acest domeniu variază de la o regiune la alta. La vest, de pildă, Smolensk, Vitebsk şi Poloţk au evitat invaziile, dar au avut de suferit din cauza distanţei mari care le despărţea de drumurile comerciale utilizate de către mongoli. Oraşele nord-estice, puternic afectate şi supuse plăţii unui tribut apăsător, au avut de câştigat, în schimb, de pe urma comerţului. Hanii Hoardei de Aur se interesau în special de comerţul pe axa nord-sud, ceea ce a asigurat prosperitatea Novgorodului[59]. Negustorii hanseatici[60] deţineau aici o agenţie comercială ce activa

[59] Dificultăţile comerţului novgorodian în veacul al XIII-lea sunt de explicat prin relaţiile încordate cu vecinii : Suedia, Lituania şi Sfântul Imperiu Romano-German.

[60] Nume dat negustorilor din aşa-numita *Ligă hanseatică* (*Hansa*), organizaţie animată de câteva puternice oraşe-porturi comerciale germane la Marea Nordului şi Baltica (Lübeck, Rostock etc.) ce a cunoscut momentul de maximă înflorire în secolul al XIV-lea (n.tr.).

contactele oraşelor baltice cu ruşii şi, prin intermediul lor, cu Mediterana, în special cu Egiptul, aliat fidel al Hoardei de Aur, sau cu coloniile genoveze din Crimeea. Ţăranii au avut, e drept, de suferit în urma incursiunilor războinice resimţind, de asemenea, şi povara tributului, dar pierderile au fost amortizate de creşterea nivelului general de viaţă.

Mânăstirile ruseşti, îmbogăţite graţie favorurilor acordate de hani, s-au angajat într-o intensă activitate de defrişare, însoţită de convertirea la creştinism a ţăranilor încă păgâni. Puternică şi independentă de puterea princiară, Biserica a contribuit, o dată cu mijlocul veacului al XIV-lea, la înnoirea religioasă şi artistică. Ar fi deplasat să credem că mongolii i-au îndepărtat pe ruşi de civilizaţia europeană, ţinându-i înlănţuiţi „în întuneric", în vreme ce Occidentul „se lumina" prin Renaştere. Avem, de altfel, motive să apreciem că, independent de prezenţa mongolă, Occidentul catolic nu va fi avut nici un fel de influenţă asupra culturii ortodoxe. Cu mult înainte de invazia mongolă, operele originale create în spaţiul rusesc erau inspirate de modelele bizantine, singurele preluate şi adaptate în lumea rusească. În vremea dominaţiei mongole, arta şi literatura au continuat să evolueze, evoluţie fără de care apariţia unui geniu precum Andrei Rubliov (1360?–1427) ar fi fost imposibilă. Renaşterea culturală din nord-est se întemeia pe tradiţiile Bizanţului, Kievului şi ale slavilor balcanici.

Influenţa mongolă asupra sistemului de guvernare, a administraţiei şi asupra reprezentărilor populare ale puterii nu este univocă. Ea poate fi considerată negativă dacă ne gândim, spre exemplu, că mongolii au contribuit decisiv la decăderea instituţiei adunărilor municipale, declin început, e adevărat, în cursul luptelor interne, sau, dacă luăm în calcul instaurarea puterii autocratice, a unui sistem admi-

Andrei Rubliov: *Sfânta Treime*, începutul secolului al XV-lea

nistrativ arbitrar sau a unui drept penal şi criminal caracterizat prin severitatea deosebită a pedepselor. Dar putem găsi chiar în acest domeniu al administraţiei şi elemente pozitive, în special în ceea ce priveşte organizarea sistemului de poştă, a recensămintelor şi a perceperii impozitelor. Organizarea militară rusă a început, de asemenea, să se inspire din modelul militar mongol, cel mai eficient al epocii.

În fine, în pofida ostilităţilor, contactele la toate nivelurile între cele două popoare s-au dovedit indispensabile. Oamenii de rând au fost mai puţin implicaţi decât elitele care practicau alianţe matrimoniale mixte şi integrau în rândurile lor personaje provenite din Hoarda de Aur. Totuşi, informaţiile genealogice provenite din secolul al XVI-lea nu sunt suficient de relevante pentru a putea avansa o cifră exactă, ceea ce ne îndeamnă să nu exagerăm numărul familiilor de origine mongolă din rândul boierimii ruse.

Capitolul IV

FORMAREA RUSIEI MARI ŞI A STATULUI MOSCOVIT

Mongolii şi-au exercitat dominaţia asupra unei societăţi care începuse să se cristalizeze încă înainte de venirea lor, după ce Andrei Bogoliubski răsturnase în nord-est ordinea politică pe care contemporanii săi de pe malurile Niprului încă o mai respectau. O dată cu domnia sa, drujina a cedat treptat locul clasei senioriale[61], stăpânitoare de pământuri. Viaţa economică, raporturile sociale şi politice evoluau în noile condiţii ale fărâmiţării teritoriale: primindu-şi partea (*udel*) la moartea tatălui, cnejii căpătaseră tendinţa de a domni în mod absolut asupra teritoriului pe care-l deţineau. Numărul de cnezate astfel formate nu înceta să se înmulţească.

I. Oamenii şi pământul

Defrişarea pădurilor virgine, sau ceea ce îndeobşte se numeşte „*colonizarea internă*", a constituit, pentru ţăran ca şi pentru senior, primul mijloc de exploatare a pământului. Deplasându-se treptat, comunităţile ţărăneşti puneau în valoare noi spaţii, în vreme ce boierii şi clerul îşi constituiau domenii, în special din donaţiile primite de la cneji.

[61] Deşi există sensibile deosebiri între clasa seniorială aşa cum s-a conturat ea în Occidentul european şi categoria stăpânilor de pământuri din Rusia veche (şi în genere din sud-estul european), ne-am permis să utilizăm termenul ca atare şi cu privire la lumea rusească. El desemnează aici, ca şi în alte părţi, relaţia de stăpânire cu drepturi libere a unor proprietăţi funciare lucrate de ţărani aflaţi în diverse grade de dependenţă faţă de stăpân (n.tr.).

Aceasta nu îi împiedica însă să cumpere şi alte sate sau să uzurpe bunurile altora, în detrimentul ţăranilor sau al aborigenilor fino-ugrici aflaţi pe aceste teritorii, care astfel îşi pierdeau libertatea. Seniorii dispuneau după bunul lor plac de noile proprietăţi. Abundenţa teritoriilor libere, precum şi desele schimbări de reşedinţă ale seniorilor care treceau de la un cneaz la altul, facilitau întrăinarea domeniilor fără nici un fel de formalitate juridică. Proprietatea funciară nu avea nici valoare asigurată, nici limite bine determinate; ea putea fi cedată, schimbată, lăsată moştenire sau donată Bisericii. Primele acte scrise care înregistrează tranzacţii funciare apar abia către sfârşitul secolului al XIV-lea.

Cnejii şi boierii

Cneazul nu-şi putea exercita dreptul efectiv de proprietate pe întregul teritoriu al principatului pe care-l conducea. Dreptul său tradiţional de protector îi conferea, în afara preeminenţei teoretice asupra tuturor domeniilor, drepturi fiscale, administrative şi judiciare asupra întregii populaţii libere de pe cuprinsul cnezatului. Dar, în ce priveşte exploatarea pământurilor, el nu deţinea posibilităţile materiale concrete de a profita cum se cuvine de această situaţie. Avea, prin urmare, interesul de a atrage pe domeniile sale boieri puternici ce dispuneau de suite numeroase; sosirea lor accelera evoluţia economică şi creştea potenţialul politic al cnezatului. Cneazul acorda boierilor şi mânăstirilor privilegii scrise prin care li se confereau largi drepturi asupra populaţiei locale, mergând până la atribuirea anumitor funcţiuni şi responsabilităţi care în mod normal nu reveneau decât prinţului (justiţie, poliţie, perceperea de taxe). Slujbaşilor princiari le era interzis să calce pe domeniile devenite privilegiate.

Fiecare cnezat constituia o entitate politică ce reunea domeniul princiar, o sumă de domenii ce se bucurau de imunitate şi altele, neprivilegiate (proprietăţile ţărăneşti), permiţând astfel fenomenul de devoluţiune repetată a patrimoniului (*votcina*). Cu toate acestea, noţiunea juridică de proprietate funciară privată lipseşte; pământul aparţine doar lui Dumnezeu, iar cneazul se consideră posesorul unei părţi din patrimoniul comun al familiei din care face parte. Aceeaşi viziune se regăseşte şi în cazul boierilor. După o serie de documente, chiar ţăranii obişnuiau să utilizeze termenul *votcina* pentru a-şi desemna lotul aflat în stăpânirea lor.

Se poate constata un mare grad de independenţă a supuşilor nobili în raport cu prinţul pe care-l slujesc; astfel, boierul unui anumit cneaz putea trece fără probleme în serviciul altuia, păstrându-şi în acelaşi timp deplina posesiune a domeniului pe care-l deţinea. Două elemente îngrădeau acest fenomen: tributul care trebuia plătit hanului şi faptul că exercitarea atributelor judiciare trebuia să se facă teritorial. Cnejii urmăreau astfel să-şi protejeze interesele fiscale, având în vedere atât caracterul apăsător al tributului, cât şi importanţa taxelor judiciare ca sursă a veniturilor princiare. Obligaţia perceperii tributului şi exercitarea justiţiei îi privea numai pe seniori, nu şi pe locuitorii de pe domeniile lor, care nu cunoşteau altă autoritate decât aceea a stăpânului direct.

Ţăranii şi robii

Ţăranii constituiau majoritatea populaţiei cnezatelor. Ei locuiau în cea mai mare parte pe aşa-numitele „pământuri negre" (*cernâie*), spaţii rămase în afara organizării domeniale şi supuse direct fiscului princiar. Nevoia de întrajutorare i-a deteminat pe ţărani să se organizaze în

comune, forme de organizare în care fiecare membru putea dispune de atât pământ cât putea să lucreze sau, după expresia vremii, „*până unde puteau pătrunde plugul, securea şi secera*". Condusă de aleşii săi, comuna administra terenurile neocupate, le atribuia unor noi lucrători şi repartiza între membrii săi sarcinile fiscale şi în muncă impuse de cneaz. Pe lângă rolul fiscal, ea îndeplinea atribute judiciare privind delictele minore. Pricinile importante erau judecate de slujbaşii cneazului, după dreptul tradiţional (cutumiar), cu participarea reprezentanţilor comunei. În fine, acest organism social asigura şi serviciul militar teritorial.

Judecând după formula clară şi concisă „*Acest pământ aparţine lui Dumnezeu, stăpânului nostru cneazul şi obştii noastre* (...) *iar arăturile şi grânele sunt ale noastre, căci noi am tăiat aceste păduri*", deducem că instituţia comunală întruchipa pentru membrii săi proprietarul colectiv al pământurilor. În mentalitatea vremii, acela care lucra pământul deţinea şi cele mai întinse drepturi asupra lui, ca şi cum l-ar fi avut în proprietate. Ţăranul putea să lase în moştenire, să arendeze, să doneze sau să vândă lotul de care dispunea şi aceasta fără consimţământul comunei. Singura sa obligaţie către aceasta era să se asigure că dările şi impozitele vor fi corect achitate de către noul deţinător. Altminteri, ţăranul era liber să părăsească atât comuna cât şi cnezatul după bunul său plac, fapt garantat de angajamentele existente între cneji: „*Dacă oamenii satelor au părăsit de bună voie o regiune, ei, ca oameni liberi, au libertatea să se aşeze unde doresc*". O altă clauză lărgea această politică dictată de concurenţa existentă într-un teritoriu pe cât de vast pe atât de slab populat: „*Boierii, slujbaşii şi ţăranii sunt liberi să aleagă între noi*" (între cneji, n.tr.).

În afara „pământurilor negre", domeniile princiare, laice şi ecleziastice îi primeau pe ţărani şi în calitate de arendaşi. Fenomenul de sărăcire prin care treceau periodic ţăranii liberi din cauza epidemiilor, intervalelor de foamete, incendiilor sau a incursiunilor inamice, îi îndemna să caute mereu protecţia unui stăpân puternic şi bogat. De cealaltă parte, stăpânii funciari se străduiau să atragă un număr cât mai mare de ţărani prin acordarea unor scutiri de impozite care puteau acoperi o perioadă între cinci şi douăzeci de ani, facilităţi de instalare, ajutoare în caz de recolte proaste etc. Arendaşii nu se deosebeau de celelalte categorii de ţărani (aşa-numiţii „ţărani negri", după numele pământurilor pe care se aflau, n.tr.); ei se organizau, de asemenea, în comune, dispuneau de pământuri după cum voiau şi puteau pleca atunci când doreau, cu condiţia să-şi achite obligaţiile faţă de stăpân.

Domeniile senioriale erau locuite de oameni semidependenţi şi de sclavi (*holop*). Condiţia specifică a diferitelor grupuri sociale este azi destul de bine cunoscută graţie versiunii zise „lungi" a codului de legi *Legea rusească*, redactat la începutul secolului al XII-lea sub Vladimir Monomahul. Această culegere legislativă menţionează câteva categorii de oameni semidependenţi, oameni care îşi vindeau libertatea în schimbul unor sume de bani sau al unui contract, păstrându-şi însă mereu dreptul de a restitui datoria respectivă sau de a achita contractul, deci de a redeveni liberi. Este important de precizat că această situaţie nu figura practic deloc în versiunea „scurtă" a *Legii ruseşti* (secolul al XI-lea), pe când versiunea lungă îi consacră mai multe articole, ceea ce arată accentuarea tendinţei de pierdere a libertăţii.

În anumite condiţii, ţăranii semidependenţi puteau deveni sclavi, fie pentru că vor fi fost prinşi după ce fugiseră, fie că vor fi fost condamnaţi pentru hoţie sau răscumpăraţi de

vreun creditor după proces. Începând cu secolul al XII-lea, sclavii (prizonieri de război, indivizi ce-şi cedaseră libertatea în schimbul protecţiei, sclavi prin căsătorie) nu mai erau obiect de negoţ, forţa lor de muncă fiind acum utilizată pe domenii, în vreme ce condiţia lor juridică devenise ereditară.

Sistemul *votcinei* a rămas aproape neschimbat până în momentul centralizării puterii în jurul Moscovei, eveniment observabil în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Istoriografia sovietică a calificat acest sistem ca pe unul „feudal". Or, istoria comparată se confruntă în acest punct cu marea complexitate a problemei feudalismului, problemă valabilă atât pentru Rusia, cât şi pentru Occident. Ţinând seama de discuţiile aprinse, încă în curs, vom considera că societatea franceză, de pildă, era organizată pe baza unor relaţii contractuale statuate între suzeran şi vasal (drepturi şi obligaţii reciproce), în vreme ce societatea rusă se întemeia pe forme de dependenţă liber consimţită. Dreptul în Rusia şi-a păstrat până târziu un caracter cutumiar. *Legea rusească* a rămas, până la sfârşitul secolului al XV-lea, singurul cod de legi scrise, fără a fi fost pus în aplicare vreodată, căci instituţiile care trebuiau să asigure menţinerea în vigoare a dreptului scris (locuri de formaţie şi instruire juridică şi de elaborare a dreptului, corporaţii de magistraţi) lipseau cu desăvârşire[62]. În plus, dreptul scris, preluat în cea mai mare parte de la Bizanţ, se limita la domeniul ecleziastic[63]. Această experienţă istorică îndepărtată nu a fost fără consecinţe în ce priveşte locul dreptului în statul rus modern.

---

[62] Până la reformele din 1864, justiţia a rămas un domeniu legat de administraţie.

[63] Pentru comparaţie, se cuvine să amintim că în Ţările Române se constată o situaţie similară. Dreptul preluat de la Bizanţ este şi la noi esenţialmente ecleziastic, un început de laicizare constatându-se abia către finele veacului al XVIII-lea (n.tr.).

II. Ascensiunea Moscovei

Acest tip de societate se regăseşte în toate cnezatele din nord-est, mai puţin în „oraşele-state" Novgorod şi Pskov. Substanţa acestor structuri sociale a asigurat, în secolul al XV-lea, ascensiunea statului moscovit. De ce tocmai acest oraş a devenit central? Vreme îndelungată, istoricii au răspuns acestei întrebări împrumutând discursul surselor din secolul al XVI-lea care, preocupate să legitimeze puterea cnejilor moscoviţi, le atribuiau acestora un rol predestinat. Se insista pe situarea geografică, pe dezvoltarea comercială şi densitatea populaţiei din regiunea Moscovei, pe cooperarea dintre cneji şi populaţia urbană, pe lupta purtată împotriva inamicilor din exterior, ca şi pe sprijinul acordat de Biserică, pe practica transmiterii puterii în linie directă şi pe abilitatea politicii duse de cneji faţă de mongoli. Era evocat, în fine, şi talentul politic înnăscut al descendenţilor cneazului Daniil, primul din linia dinastică moscovită. Dinamica tuturor acestor factori, aflaţi în strânsă interdependenţă, a fost prin urmare considerată cea mai valabilă explicaţie a afirmării politice a Moscovei. Cu toate acestea, nici ideea predestinării divine, nici aceea a „factorilor obiectivi", nu rezistă criticii istorice.

Se poate admite că amplasarea geografică a Moscovei prezenta anumite avantaje. Aşezată într-o zonă foarte împădurită, protejată de invaziile mongole şi lituaniene prin amploarea distanţelor, Moscova oferea condiţii de siguranţă dar, până la urmă, acestea nu erau esenţial diferite de cele oferite de Tver, de pildă. Amplasarea la încrucişarea căilor fluviale îi permitea să întreţină un comerţ activ, animat de Hoarda de Aur, dar oraşe ca Nijni Novgorod sau Tver dobândiseră mult mai multă importanţă. Densitatea populării nu era, la rându-i, deosebită de aceea a multor

alte zone ale Suzdaliei, şi nici colaborarea presupusă între cnejii moscoviţi şi populaţia urbană nu iese în mod deosebit în evidenţă. Doar dezvoltarea economică, caracterizată prin progresul agriculturii, i-ar fi putut oferi o şansă reală cnezatului Moscovei, în care rolul călugărilor în defrişarea pădurilor a fost considerabil. La mijlocul secolului al XIV-lea, Serghei de Radonej a fondat mânăstirea Sfintei Treimi (azi lavra Sfânta Treime şi Sfântul Serghei) care a jucat un rol imposibil de subestimat în istoria rusă. Serghei de Radonej a fost totodată la originea unui nou curent monastic, deosebit de important din punct de vedere spiritual şi de dinamic pe plan economic în regiunea moscovită.

În ce priveşte ceilalţi factori, care sunt în fapt de natură politică, ei sunt suficient de studiaţi azi pentru a putea stabili o ierarhie a importanţei lor.

Moscova şi Hoarda de Aur

Reuşita primilor paşi făcuţi de Moscova spre obţinerea hegemoniei se datorează, înainte de toate, relaţiilor dintre cneji şi Hoarda de Aur. La începutul secolului al XIV-lea, între Moscova şi Tver începea lupta pentru obţinerea titlului de mare cneaz, legat de stăpânirea Vladimirului. Legenda povesteşte că prinţul Mihail de Tver a plusat peste oferta făcută de adversarul său, cneazul Iuri al Moscovei, reuşind astfel să „cumpere" investitura (*iarlâk*-ul) de mare cneaz de la mongoli, urmare a calomniilor şi intrigilor prin care obţinuse bunele oficii ale hanului. Adversarul său, nu mai puţin perfid, l-a asasinat cu puţin înainte de a fi el însuşi executat din ordinul marelui han, chiar în Hoardă (1319). Lupta dintre cele două oraşe n-a fost însă întreruptă decât temporar. În 1327, Ivan Danilovici, succesorul lui Iuri la tronul Moscovei, a profitat de o revoltă a populaţiei din Tver împotriva trimişilor hanului pentru a-şi răzbuna fratele. El s-a dus la Sarai pentru a

reveni apoi în fruntea unei mari armate cu ordinul de a-i pedepsi pe rebeli. Ca recompensă pentru serviciile sale de călău, Ivan Danilovici primea la 1328 *iarlâk*-ul de mare cneaz. Hanul l-a lăsat să câştige această confruntare, preocupat fiind de tendinţele expansioniste ale statului lituanian în direcţia Tverului. Astfel, dacă până atunci Hoarda susţinuse când Suzdalul, când Tverul, când Moscova, sub domnia lui Ivan Danilovici (1328-1340) ea a optat definitiv pentru aceasta din urmă, barând drumul lituanienilor. Pentru cnejii moscoviţi, ceea ce conta cel mai mult era creşterea pe orice cale a puterii pe care o deţineau; ca să atingă acest obiectiv, nu se dădeau în lături nici de la intrigi împotriva rudelor de sânge, nici de la acceptarea supunerii faţă de han[64].

O sută de ani mai târziu, rezultatul unui lung război de succesiune (1425-1450) între Vasile al II-lea al Moscovei şi principii de Halici-Merski (Iuri Dmitrievici, Vasile cel Saşiu şi Dmitri Şemiaka) pentru marele cnezat s-a dovedit favorabil primului, graţie ajutorului oferit de Hoarda de Aur. Această victorie este foarte semnificativă: cnejii de Halici apărau interesele negustorilor şi meşteşugarilor din nord-vest care ţineau la libertăţile lor economice şi politice tradiţionale; Vasile se baza pe zona centrală, săracă din punct de vedere economic şi preponderent rurală. Victoria sa a avut consecinţe importante pentru direcţia pe care istoria rusească a urmat-o din acel moment.

Biserica moscovită

În încercările lor de a-şi ridica propria reşedinţă deasupra tututor celorlalte cnezate din nord-est, cnejii moscoviţi au fost consistent sprijiniţi de către Biserică. Mitropolitul Theognost

[64] Am putea asemui pe undeva dominaţia indirectă exercitată de Hoarda asupra cnezatelor ruseşti cu dominaţia otomană asupra ţărilor româneşti, cu simptome din ce în ce mai clare începând cu mijlocul secolului al XVI-lea şi cunoscând apogeul în secolului al XVIII-lea (n.tr.).

care rezida la Vladimir, a fost atras de Ivan Danilovici la Moscova, unde a şi rămas din 1326. Influenţa clerului, singurul segment instruit din societate, avea să servească de acum înainte interesele princiare. Biserica dorea unificarea pământurilor ruseşti sub egida Moscovei, oraş care constituia fundamentul puterii şi autorităţii sale. Odată devenită capitală religioasă a Rusiei, importanţa politică a Moscovei nu va înceta să crească la rândul ei.

Puterea princiară, întărită de Biserică, a încercat să şi-o subordoneze pe aceasta din urmă. Marele cneaz Vasile al II-lea a refuzat să recunoască uniunea bisericilor catolică şi ortodoxă, semnată la Florenţa în 1439 de mitropolitul Isidor, un grec numit de Constantinopol[65]. La întoarcerea la Moscova, Isidor a fost arestat şi apoi expulzat, ceea ce a determinat clerul rusesc să considere că Vasile era apărătorul credinţei ortodoxe. În 1448, a fost ales mitropolit arhiepiscopul Iona, candidatul propus de marele cneaz, ilustrând astfel îndepărtarea Bisericii ruse de patriarhia de la Constantinopol şi deschizând posibilitatea alegerii mitropolitului independent de aceasta, aşa cum o dorise Vasile.

Rolul cnejilor

Cnejii moscoviţi, începând cu primul dintre ei, Daniil, care primise oraşul Moscova prin partajul făcut de tatăl său, Aleksandr Nevski, s-au dovedit foarte abili în lupta pentru hegemonie. Pe de o parte, pentru că Aleksandr Nevski fixase deja ceea ce avea să fie linia politică moscovită vreme de mai mult de o jumătate de veac, şi anume o colaborare strânsă cu hanii Hoardei de Aur,

[65] Conciliul de la Ferrara-Florenţa, iniţiat de Patriarhia de Constantinopol şi scaunul pontifical, urmare a insistenţelor împăratului bizantin Manuel al II-lea şi ulterior ale fiului său Ioan al VIII-lea, urmărea asigurarea de ajutoare occidentale pentru Constantinopolul aflat sub presiunea otomanilor, în schimbul recunoaşterii supremaţiei Bisericii romane. Nici unul dintre obiective nu a putut fi atins din cauza rezistenţei Bisericii ortodoxe şi, în special, a mediilor monastice la ideea uniunii cu papalitatea (n.tr.).

colaborare materializată prin alianţe matrimoniale. Pe de altă parte, pentru că fiul acestuia, Daniil, a început un proces sistematic de extindere teritorială. În 1301, el a smuls Kolomna cnezatului de Riazan, iar urmaşul său, Iuri, a pus stăpânire pe Mojaisk (1304), oraş luat cneazului de Smolensk.

Ivan Danilovici şi-a impus, cu ajutorul Hoardei de Aur, controlul şi asupra anumitor oraşe din nord: Uglici, Beloozero, Kostroma. El a ştiut, de asemenea, să supună şi Rostovul; toate acestea le-a reuşit şi mulţumită banului – porecla sa, *Kalita*, evocă punga de bani.

După victoria obţinută la Kulikovo, marele cneaz Dmitri Ivanovici Donskoi (1362-1389) şi-a continuat politica de achiziţii teritoriale atât prin război, cât şi prin încheierea unor uniuni diplomatice şi matrimoniale. O altă preocupare a sa a fost înfrumuseţarea Moscovei; în acest scop, el a invitat aici cei mai buni artişti. Aşa se face că Teofan Grecul, mare pictor de icoane care din 1370 lucra la Novgorod, a început să colaboreze cu Andrei Rubliov la ornamentarea bisericilor Sfinţilor Arhangheli şi a Bunei Vestiri din Kremlin. Dmitri Donskoi a transmis prin testament titlul de mare cneaz fiului său, fără a mai ţine seama de voinţa hanului care, conform tradiţiei, era singurul în măsură să decidă. Succesele obţinute de Donskoi aveau să fie consolidate în prima jumătate a secolului al XV-lea, în urma luptelor pentru demnitatea de mare cneaz purtate între succesorii săi. Astfel, în ceva mai mult de un secol şi jumătate (1300–1462), minusculul cnezat care fusese Moscova ajungea de la 20 000 km^2 la 430 000 km^2. Integrarea oraşelor Vladimir şi Nijni Novgorod şi, mai ales, a puternicului lor potenţial financiar şi militar în patrimoniul (*votcina*) cnejilor moscoviţi a constituit un element decisiv în asigurarea preeminenţei politice a Moscovei. După

Detaliu dintr-o pagină a *Evangheliarului* de la catedrala *Adormirii* din Kremlinul Moscovei, începutul secolului al XV-lea

1462, aceste succese au atras o seamă de oameni energici – mongoli, lituanieni, ucraineni sau bieloruşi – în serviciul marelui cneaz. Cei care au refuzat totuşi să se supună, în special boierimea din Novgorod (1478) şi Tver (1485), nu au putut să reziste prea mult timp asediului trupelor moscovite ale lui Ivan al III-lea, au fost înfrânţi şi şi-au pierdut independenţa. O dată cu anexarea Pskovului (1510) şi a Riazanului (1521), se încheia procesul de constituire a „Rusiei Mari".

III. Evoluţia Rusiei în a doua jumătate a secolului al XV-lea

Sub domnia lui Ivan al III-lea (1462-1505), în viaţa ruşilor au intervenit schimbări socio-politice importante, rezultate ale unei concentrări progresive a puterii în mâinile unei singure persoane. Asistăm astfel la o accelerare a istoriei în această etapă, decisivă pentru naşterea statului moscovit.

Condiţia ţărănimii

Pe măsura ce agricultura se dezvolta şi aducea profituri considerabile, stăpânii funciari se străduiau să reţină pe domenii mâna de lucru devenită din ce în ce mai preţioasă. Dreptul secular de liberă strămutare a ţăranilor de la un stăpân la altul a fost limitat: la început sporadic, prin anumite înţelegeri realizate între cneji, pentru ca apoi această practică să fie generalizată prin codul de legi promulgat în 1497 de Ivan al III-lea. De acum înainte, ţăranii se puteau strămuta dintr-un sat în altul doar în săptămâna care preceda sau în aceea ce urma sărbătorii Sfântului Gheorghe din 26 noiembrie. Legea fixa totodată şi preţul răscumpărării ce trebuia plătită în acest caz stăpânului.

Toate acestea au dus la creşterea numărului de ţărani dependenţi, în paralel cu diversificarea formelor de dependenţă. Se constată apariţia obligaţiilor de răscumpărare a datoriilor în bani sau în natură (aproximativ jumătate din recoltă), precum şi a ţăranilor ruinaţi care, pierzându-şi pământurile, nu-şi puteau achita obligaţiile către stat. Treptat, condiţia acestor noi categorii sociale se va apropia de aceea a robilor, care continuau să constituie o parte importantă a locuitorilor de pe marile domenii. Obligaţiile în muncă au devenit totodată mijlocul privilegiat de exploatare a ţărănimii.

O dată cu centralizarea puterii la Moscova, ţăranii liberi au devenit dependenţi economic de cneaz, căruia îi plăteau impozite şi îi prestau diverse munci, păstrându-şi totuşi libertatea personală. Existenţa acestei categorii era însă ameninţată de pretenţiile stăpânilor de domenii, laici şi ecleziastici, care încercau permanent să-i aservească, adesea cu ajutorul puterii princiare.

Boierimea aservită marelui cneaz

În încercarea de a elimina rezistenţa boierilor din Novgorod, Ivan al III-lea i-a privat de patrimoniul lor familial, trimiţându-i în alte zone ale ţării, unde li s-au încredinţat domenii mai reduse. A rămas astfel la dispoziţia monarhului un enorm fond funciar care a fost utilizat pentru recompensarea boierilor fideli (şi chiar a sclavilor personali ai cneazului). Spre deosebire de *votcina*, noul tip de posesiune funciară (*pomestie*) nu era nici alienabil şi nici ereditar, ci doar pus la dispoziţia posesorului temporar, pe durata serviciului pe care acesta îl presta cneazului; dimensiunile sale erau direct proporţionale cu importanţa acestui serviciu. La moartea titularului, domeniul se întorcea în mâinile marelui cneaz pentru a fi apoi redistribuit după bunul său plac.

Distribuţia domeniilor cu titlul de *beneficiu*[66] era un mijloc eficace de a lega pe micii cneji locali şi pe boieri de persoana cneazului care-şi asigura astfel serviciile lor. Ivan al III-lea nu a mai vrut să recunoască dreptul boierilor şi al slujbaşilor liberi de a trece din serviciul său în acela al altor cneji. Noii slujbaşi, foştii cneji locali sau urmaşii lor (cnejii de *udel*, după numele părţii pe care o primeau din patrimoniul familial), erau cooptaţi în sfatul său şi ocupau posturi în administraţie, transformându-se treptat în boieri[67]. Împreună cu boierii „de sânge", ei constituiau curtea princiară.

Între 1505–1510, sistemul *pomestie*, care începuse să se substituie *votcinei* la vârful societăţii moscovite, a fost completat, la baza piramidei sociale, de creearea unui sistem de impozite centralizat. Întreaga populaţie urbană şi rurală intra astfel sub incidenţa impozitelor şi a dărilor în muncă şi, prin aceasta, era legată de instituţia princiară.

Faza incipientă a aparatului de stat

În vremea lui Ivan al III-lea a început să se cristalizeze, pe baza vechilor structuri administrative, schiţa unui aparat de stat care se va impune progresiv către secolul al XVII-lea. Duma boierilor, consiliul tradiţional al cneazului, compusă din trei sau cinci persoane, s-a transformat treptat într-o instituţie cu caracter permanent reunind un număr mereu crescând de membri (în 1538, de pildă, erau deja 16). Între aceştia, cnejii care acceptaseră titlul de boier încep să fie mai numeroşi decât personajele fără titlu. Totodată, repar-

---

[66] Termen tehnic în istoriografia occidentală, mai puţin utilizat la noi. Desemnează statutul unui domeniu care este acordat cu drept de uzufruct, deţinătorul având toate drepturile asupra profiturilor realizate, dar nefiind proprietar deplin, deci neputându-l înstrăina în nici un fel (n.tr.).

[67] *Boiarin* (la plural *boiare*) era de asemenea o funcţie care, teoretic cel puţin, nu putea fi acordată decât de cneaz.

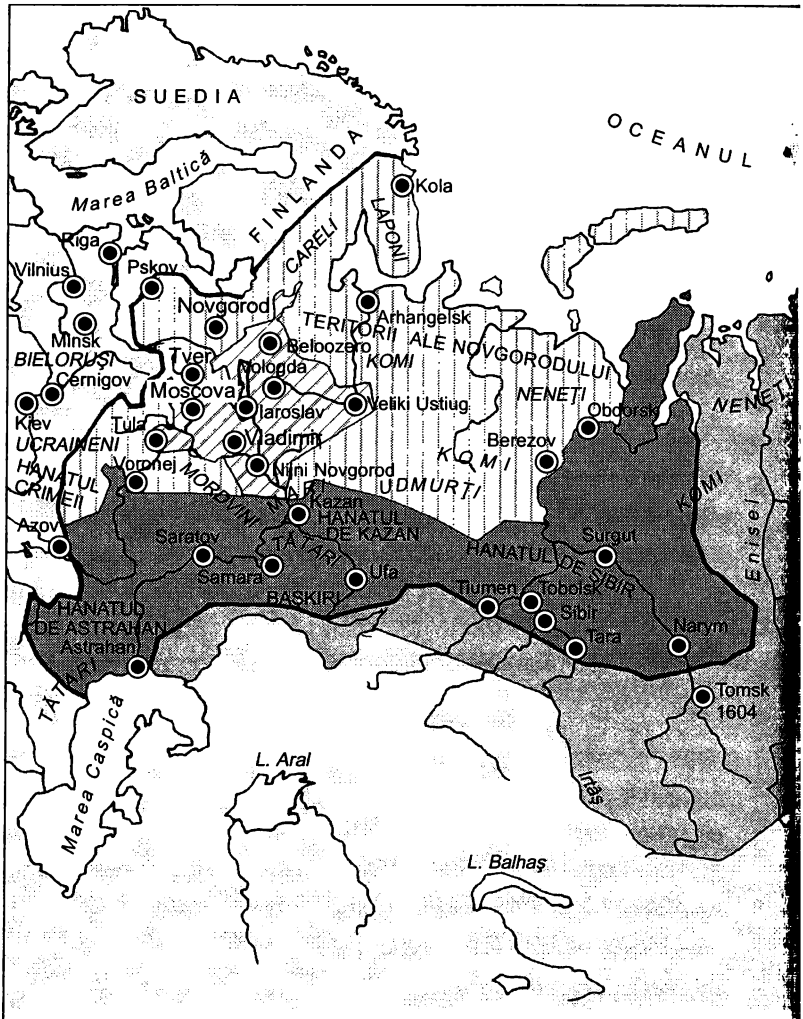
SUEDIA
OCEANUL
Marea Baltică
FINLANDA
Kola
CARELI
LAPONI
Riga
Vilnius
Pskov
Novgorod
Arhangelsk
TERITORII ALE NOVGORODULUI
Minsk
BIELORUSI
Tver
Beloozero
KOMI
Cernigov
Moscova
Vologda
NENEȚI
Obdorsk
Kiev
Tula
Iaroslav
Veliki Ustiug
UCRAINENI
Vladimir
Berezov
HANATUL CRIMEII
Vornej
Nijni Novgorod
UDMURȚI
MORDVINI
MARI
Kazan
HANATUL DE KAZAN
Azov
Saratov
TĂTARI
Surgut
HANATUL DE SIBIR
Samara
Ufa
Enisei
BAȘKIRI
Tiumen
Tobolsk
Sibir
HANATUL DE ASTRAHAN
Astrahan
Tara
Narym
Tomsk 1604
TĂTARI
Marea Caspică
L. Aral
Irtâș
L. Balhaș
Cnezatul Moscovei în 1462
Teritorii anexate la sfârșitul sec. al XV-lea și începutul sec. al XVI-lea
Teritorii anexate în a doua jumătate a secolului al XVI-lea
Granițele la sfârșitul sec. al XVI-lea
Teritorii anexate în sec. al XVII-lea

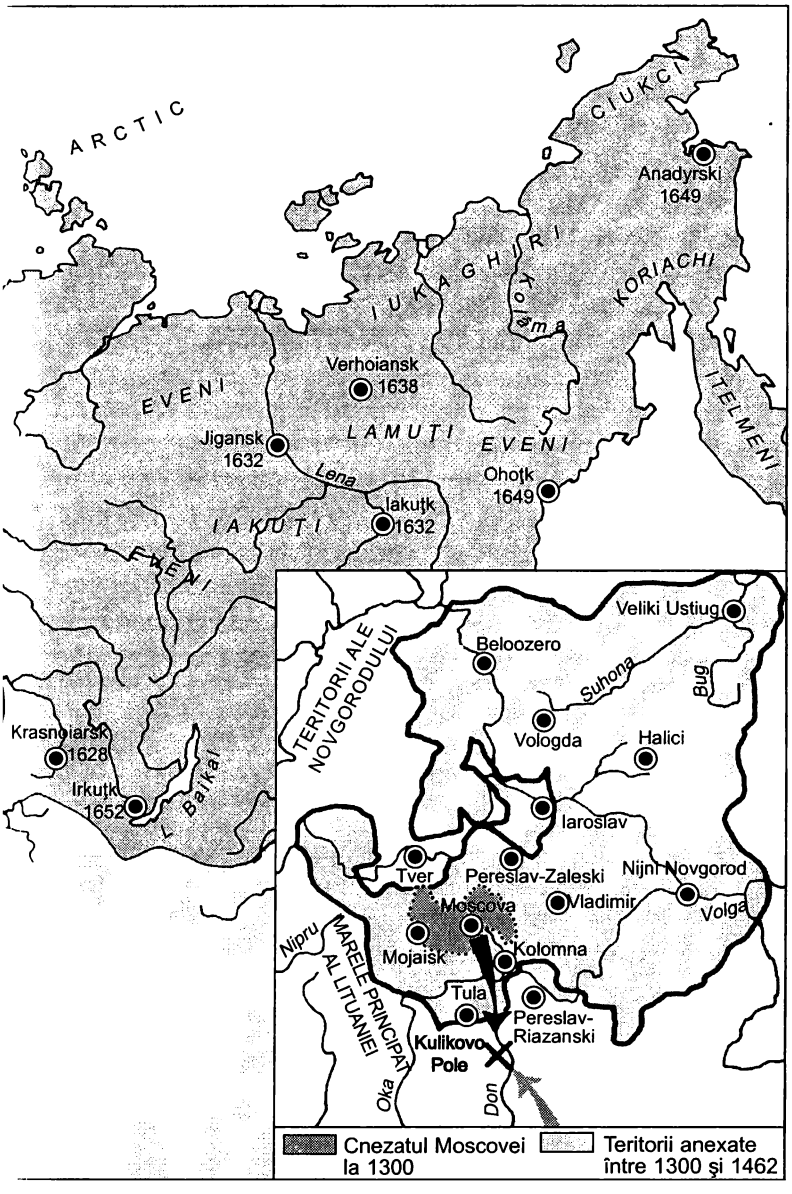
ARCTIC
CIUKCI
Anadyrski
1649
IUKAGHIRI
Tolșma
KORIACHI
ITELMENI
EVENI
Verhoiansk
1638
Jigansk
1632
Lena
LAMUTI
EVENI
Ohoțk
1649
Iakuțk
1632
IAKUTI
EVENI
Krasnoiarsk
1628
Irkuțk
1652
L. Baikal
TERITORII ALE NOVGORODULUI
Veliki Ustiug
Beloozero
Suhona
Bug
Vologda
Halici
Iaroslav
Tver
Pereslav-Zaleski
Nijni Novgorod
Moscova
Vladimir
Volga
Nipru
Mojaisk
Kolomna
MARELE PRINCIPAT AL LITUANIEI
Tula
Pereslav-Riazanski
Kulikovo Pole
Oka
Don
Cnezatul Moscovei la 1300
Teritorii anexate între 1300 și 1462

tizarea sarcinilor între responsabilii tezaurului şi cei ai palatului se face mai regulat; lor li se încredinţează diverse ramuri ale administraţiei (armată, finanţe) şi guvernarea diferitelor regiuni ale ţării. În timp, această practică a dus la înfiinţarea mai multor birouri (*prikazî*) deservite de un corp de funţionari (*diakı*).

În 1497, Ivan al III-lea a pus să se redacteze un cod de legi care demonstra succesul operei sale centralizatoare.

Puterea locală a marelui cneaz se exercita încă de o manieră tradiţională; veniturile slujbaşilor săi (*namestniki* şi *volosteli*) erau furnizate de provincia în care fiecare asigura exercitarea justiţiei şi percepea impozitele. Distanţele mari şi dificultăţile de comunicaţie confereau acestor reprezentanţi ai autorităţii princiare puteri foarte întinse şi adesea arbitrare. Cu toate acestea, situaţia lor a devenit precară sub Ivan al III-lea. Deşi parţiale şi rudimentare, reformele marelui cneaz au provocat rezistenţa unei părţi a cnejilor de udel şi a boierilor care ţineau la inviolabilitatea vechilor obiceiuri şi tradiţii.

Biserica şi puterea princiară

Anexarea Novgorodului la statul moscovit a fost însoţită de o erezie cunoscută sub numele de *erezia iudaizanţilor*. Aceştia nu recunoşteau decât autoritatea Vechiului Testament, negau divinitatea lui Hristos şi a Maicii Domnului, nu credeau în miracolele divine, în simbolul crucii şi în icoane. Răspândită în primul rând printre clerici, dar şi în rândurile populaţiei, atât urbane, cât şi rurale, erezia exprima ataşamentul faţă de gândirea liberă şi, printre altele, dădea glas nemulţumirii iscate de creşterea necontenită a bogăţiei exagerate a mânăstirilor. Iosif, stareţul mânăstirii Volokolamsk (Voloţki), una din cele mai bogate, a întreprins persecuţii ferme împotriva ereticilor ai căror lideri au fost condamnaţi la arderea pe rug, pedeapsă excepţională în Rusia după conciliile din 1503–1504.

Această contestare venită din exterior a avut, indirect, repercusiuni şi asupra controverselor interne din Biserica rusă privitoare la raporturile acesteia cu puterea seculară, proces început după problema iscată de numirea mitropolitului Iona de către marele cneaz Vasile al II-lea. Iosif de Volokolamsk îi apăra pe adepţii proprietăţii monastice care considerau că bunurile Bisericii sunt indispensabile actelor de caritate. Partida adversă care susţinea idealurile sărăciei, îl avea în frunte pe Nil de la Sora (Sorski). Acesta condamna marile averi deţinute de cler, chemându-i pe monahi către căutarea perfecţiunii morale şi la respectarea vocaţiei lor, combătea formalismul şi ritualismul excesiv al iosefiţilor, ca şi intervenţia puterii laice în problemele religioase. Ivan al III-lea, la început simpatizant al acestei din urmă grupări (în 1499–1500 a confiscat bunurile ecleziastice din regiunea Novgorod), a sfârşit, după Conciliile din 1504–1505, prin a-i acorda sprijin lui Iosif de Volokolamsk, cel care avea să devină apărătorul fervent al puterii princiare, considerată principala protectoare a Bisericii şi a bunurilor acesteia.

Alţi clerici, precum mitropolitul Zosima, în lucrarea sa *Canonul Pascal* (1492), apoi călugărul Filotei de Pskov, într-o scrisoare adresată marelui cneaz Vasile al III-lea (1508), au dezvoltat o idee pe care puterea o va recupera în profitul său în secolul al XVII-lea: „Două Rome au căzut, a treia va fi Moscova, iar a patra nu va mai exista vreodată."[68] După căderea Romei şi a Constantinopolului, rolul de îndrumător al lumii creştine aparţinea prin urmare, oraşului

[68] Asistăm aici la prelucrarea motivului succesiunii imperiilor, subiect care a marcat decisiv gândirea medievală, atât în Răsărit, cât şi în Apus. Avându-şi originile în *Apocalipsa lui Ioan* şi în alte texte, autentice sau apocrife, motivul a cunoscut un succes remarcabil la Constantinopol, a cărui denumire era şi *Noua Romă* sau *a doua Romă*. După 1453, anul cuceririi Constantinopolului de către turci, autorii ruşi nu fac decât să adapteze acest tipar la cazul Moscovei (n.tr.).

în care adevărata credinţă ortodoxă strălucea în întreaga ei puritate – Moscova. Acordându-i marelui cneaz titlul de „ţar", Filotei propaga astfel teoria originii divine a puterii princiare, avansată încă de Iosif de Volokolamsk, la rândul său inspirat de Agapet, autor bizantin din secolul al VI-lea[69].

Legitimarea puterii princiare

Începând cu anii 1580, cronicile locale şi cele redactate la curtea mitropolitului urmează îndeaproape cele spuse de cronicile curţii princiare, semn al apariţiei unui discurs oficial care filtrează evenimentele, trecând sub tăcere, de pildă, problema ereziilor care, sub pana lui Iosif de Volokolamsk, apărea ca o veritabilă „furtună". Se constată prin urmare o tendinţă din ce în ce mai evidentă de rescriere a istoriei în spiritul legitimării puterii, practic fără limite, a cnejilor moscoviţi. Către mijlocul secolului al XVI-lea, în cronici pătrund o serie întreagă de legende. Astfel, cronica zisă *a lui Nikon* conţine *Povestirea despre cnejii de Vladimir*, legendă lansată în anii 70 ai veacului al XV-lea şi instrumentată în 1498 la încoronarea lui Dmitri, nepotul lui Ivan al III-lea.[70] Legenda leagă începuturile dinastiei moscovite de împăratul roman Augustus şi declară că împăratul bizantin Constantin al X-lea, unchiul matern al lui Vladimir Monomahul, i-ar fi oferit acestuia insignele puterii – sceptrul, globul şi coroana. Plecând de la surse de secol al XVI-lea, istoricii au proiectat adesea asupra politicii lui Ivan al III-lea semnificaţii pe care

[69] Autor bizantin ale cărui *Sfaturi*, adevărat îndrumar de comportament pentru principi, au cunoscut un deosebit succes în lumea medievală, inclusiv în Rusia şi în Ţările Române (n.tr.).

[70] Este vorba de fiul lui Ivan (fiu al marelui cneaz Ivan al III-lea), şi al Elenei, fiica lui Ştefan cel Mare al Moldovei, care a fost încoronat în mod fastuos ca asociat la tron. Un an mai târziu însă, Dmitri a căzut în disgraţie împreună cu mama sa şi nu a mai domnit niciodată. Desemnarea sa ca succesor al lui Ivan al III-lea încălca flagrant ordinea succesorală în vigoare, expresie a caracterului absolut al puterii marelui cneaz (n.tr.).

ea nu le-a avut în epocă. Căsătoriei sale cu prinţesa Zoe (Sofia) din familia Paleologilor, nepoată a ultimului împărat bizantin, i s-a atribuit astfel importanţa unei acţiuni politice menită să consacre ideea că marele cneaz al Moscovei ar fi fost într-adevăr succesorul împăraţilor de la Constantinopol. În continuare, i s-a ataşat prinţesei un rol ideologic pe care nu l-a deţinut niciodată. Influenţa sa reală s-a limitat la palat, unde modul de viaţă a căpătat, este adevărat, un aspect nou: Ivan al III-lea se purta acum ca un personaj de ordin superior, locuia doar într-o anume parte a palatului, şedea pe un tron de mărime deosebită, purta la marile ocazii o mantie de purpură, precum şi coroană şi sceptru etc.[71] Noua concepţie despre propria sa demnitate reclama şi un alt spaţiu de locuit, cu atât mai mult cu cât Kremlinul era permanent ameninţat de incendii. În acest scop, a fost chemat de la Veneţia, cu mari cheltuieli, celebrul Aristotele Fioravanti, care a transformat vechea reşedinţă într-un ansamblu arhitectural în stil renascentist ce cuprindea aşa-numitul *Palais des facettes*, destinat marelui cneaz.

Ivan al III-lea a fost un principe ambiţios. Ceremonia încoronării lui Dmitri a fost un eveniment a cărui noutate o constituia, în spiritul tradiţiei bizantine, numirea succesorului de către suveranul aflat încă în viaţă. În cadrul ceremoniei, mitropolitul a utilizat la adresa lui Ivan al III-lea expresia *„ţar ortodox şi autocrat"*, titlu aplicat până atunci, cu foarte rare excepţii, numai marelui han. Aceasta în vreme ce cronicile oficiale nu conţineau încă fundamentele ideologice care ar fi putut justifica acest tip de titulatură.

---

[71] Coroana, aşa-numita *şapka* a lui Vladimir Monomahul, era împodobită cu blană de zibelină şi încrustată, în partea de la vârf, cu pietre preţioase având o cruce deasupra. Piesa a fost lucrată în Asia Centrală şi oferită de hanul Uzbek lui Ivan Kalita (secolul al XIV-lea), deşi legenda susţine că ea ar fi constituit moştenirea directă lăsată cnejilor ruşi de împăratul bizantin Constantin al X-lea Monomahul.

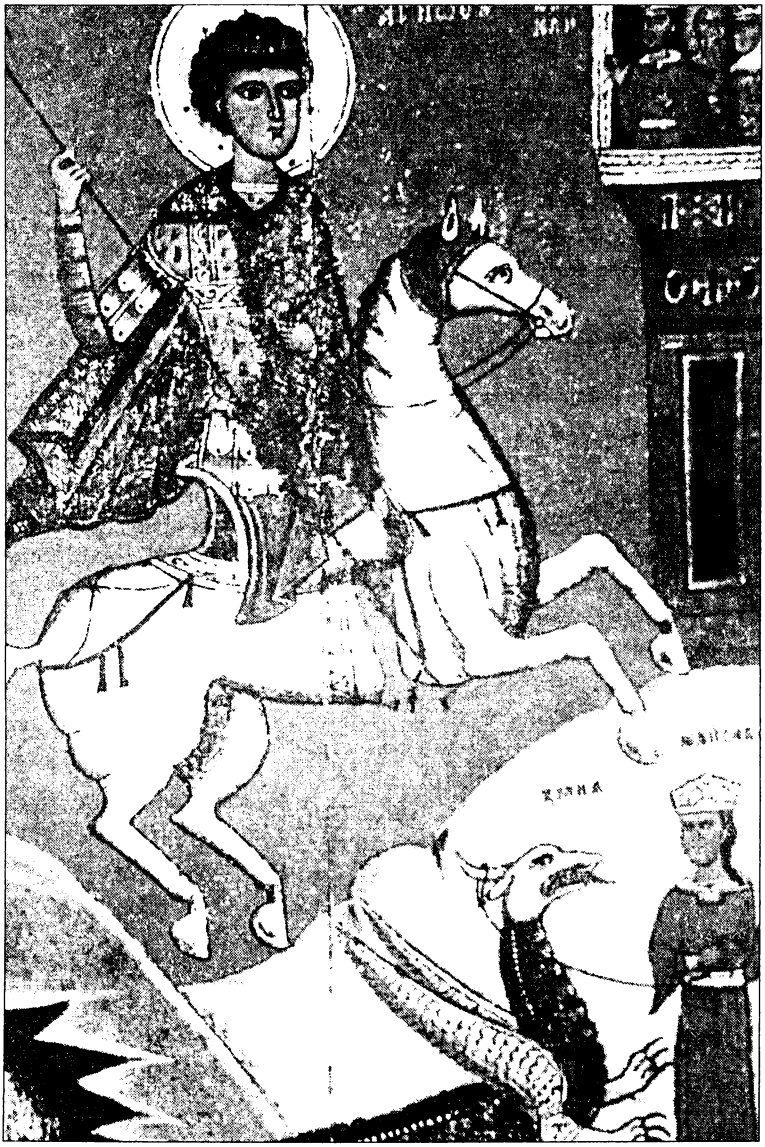

Sfântul Gheorghe purtătorul de biruinţă (secolul al XIV-lea)

Capitolul V

REGIMUL AUTOCRATIC ŞI TULBURĂRILE SOCIALE

Ivan al III-lea, supranumit *cel Mare*, a continuat obiectivele politice ale tatălui său care, făcând din el singurul moştenitor al puterii, a dorit să facă din Moscova o unitate politică indivizibilă. Pe această linie, Ivan al III-lea a refuzat, spre uimirea şi nemulţumirea tuturor, să redistribuie pământurile fratelui său, Iuri, mort fără urmaşi, între membrii familiei princiare. Conform ultimei dorinţe a marelui cneaz, primul său născut a primit întreaga Moscovă, până atunci împărţită în trei, în vreme ce moştenitori ceilalţi trebuiau să se mulţumească cu mici oraşe fără vreo importanţă politică. În politica lui Ivan al III-lea se poate sesiza şi un alt obiectiv, mai îndepărtat de această dată. Temându-se ca ţara sa, care de-abia începuse să se deschidă relaţiilor cu exteriorul, să nu-şi vadă ameninţată independenţa, el a refuzat titlul de rege, oferit în 1488 de ambasadorul Sfântului Imperiu Romano-German, Nicolas Poppel: „*Suntem suverani în ţara noastră încă de la începuturi, i-a răspuns marele cneaz ambasadorului, încă de la primii noştri strămoşi şi am primit, atât noi cât şi ei, investitura de la Dumnezeu*". Ivan al IV-lea, nepotul lui Ivan al III-lea, şi-a însuşit această orientare politică, recurgând la teroare pentru a stabili o putere autocratică, superioară în opinia sa celei deţinute de ceilalţi împăraţi sau regi.

I. Începuturile regimului autocratic

Domnia lui Ivan al IV-lea se poate împărţi în două perioade. În anii 1550, el a întreprins o serie de reforme utile în consolidarea statului. A doua perioadă însă, începând din

1564, se remarcă prin declanşarea unei politici de teroare ce continuă să pună probleme istoricilor. La prima vedere, ar părea că este vorba de capriciile necontrolate ale unui tiran, ale unui alcoolic înrăit sau ale unui maniac însetat de sânge. Un mare număr de autori, stânjeniţi de această pagină „ruşinoasă" a istoriei ruse, s-au străduit să o excludă din logica procesului istoric considerând-o ca fiind limitată în timp şi fără vreo legătură cu trecutul sau viitorul, cu alte cuvinte un „accident", o paranteză, în istoria Rusiei. Idealizarea lui Ivan în perioada stalinistă a invadat artele, istoriografia şi manualele şcolare, reuşind pentru o vreme să risipească îndoielile. Stalin, care îl admira pe Ivan al IV-lea, zis „cel Groaznic", a cerut artiştilor şi istoricilor ca acesta să fie prezentat ca „adevăratul apărător al poporului contra boierilor, un mare om de stat care, alături de armatele sale progresiste, s-a străduit să unifice ţara şi să o apere de influenţele străine". Această teză a dispărut o dată cu procesul de destalinizare, dar problema a rămas în picioare: Ce semnificaţie poate fi atribuită domniei lui Ivan al IV-lea?

Primul ţar

Marele cneaz Ivan al IV-lea, orfan de la vârsta de opt ani, a fost crescut într-un mediu ostil, într-o perioadă în care puterea reală a aparţinut Dumei boiereşti. Rudele sale apropiate l-au utilizat pe adolescent ca atu în reglarea propriilor lor afaceri, expunându-l la încercări prea brutale pentru vârsta sa fragedă. Mai târziu, Ivan îşi va aminti adesea toate acestea, cu amărăciune sau cu ură, sentimente care pentru unii istorici constituie explicaţii ale politicii sale de teroare. La capătul unor lupte sângeroase pentru putere îndreptate împotriva adversarilor politici, unchiul şi bunica lui Ivan au pregătit un act de o importanţă politică fără precedent. La 16 ianuarie 1547, Ivan, atunci în vârstă de 16 ani, era încoronat ţar. Încoronarea nu a pus capăt,

Portretul lui Vasile al III-lea, tatăl lui Ivan al IV-lea (secolul al XVI-lea)

însă, guvernării boiereşti. Dar, în acelaşi an, marea revoltă populară îndreptată împotriva abuzurilor familiei domnitoare l-a determinat pe mitropolitul Macarie să-i acorde sprijin direct tânărului monarh şi să aducă în jurul său oameni cu adevărat capabili să guverneze. Acţionând în numele ţarului, Aleksei Adaşev şi duhovnicul Silvestru, în fruntea unui grup constituit *ad hoc*, numit ulterior *Sfatul ales*, au contribuit într-un mod decisiv la impunerea autorităţii şi a noului titlu pe care tânărul suveran şi-l asumase.

Reformele Sfatului ales

Una dintre preocupările Sfatului a fost aceea de a ameliora maniera de guvernare. Adaşev, personaj provenit din mica boierime de provincie şi cunoscut pentru onestitatea sa, a preluat personal conducerea unui Birou care se ocupa de rezolvarea cererilor populaţiei şi controla activitatea organelor centrale de putere, construind astfel o punte simbolică între ţar şi poporul său. În acelaşi timp, Adaşev a limitat competenţele Birourilor existente, creând, pe de altă parte, altele noi (militar, financiar, diplomatic). Secretarii acestora înregistrau în scris toate afacerile care le erau încredinţate şi aveau atribuţii judiciare, rezervate până atunci numai cnejilor şi boierilor.

Administraţia locală şi justiţia, supuse arbitrariului reprezentanţilor teritoriali ai puterii, au fost la rândul lor reformate. Prin urmare, în 1539, după revoltele ţărăneşti, funcţiunile judiciare la nivel local au fost încredinţate unui organ reprezentativ compus din nobili aleşi (*gubnâie*), însărcinaţi că combată banditismul. Pentru a controla activitatea acestuia, Adaşev a creat la Moscova un Birou special. Această reformă juridică, încheiată în 1556, a jucat un rol important în lupta împotriva oricărei forme de tulburare a ordinii publice.

A doua reformă, cea administrativă, răspundea unei duble preocupări a Sfatului ales. Pe de o parte, mica nobilime, împovărată de impozite, inundase Kremlinul cu petiţii, reclamând suprimarea dărilor în natură pe care le datora funcţionarilor ţarului. Pe de altă parte, puterea centrală, preocupată de creşterea resurselor militare ale statului, prefera să-şi vadă slujbaşii (*dvoriane*) consacrându-se mai degrabă apărării ţării decât funcţiunilor administrative. Din aceste considerente, puţin după 1550, slujbaşilor de stat li s-a substituit în mod obligatoriu autoritatea comunelor autonome conduse de reprezentanţi aleşi (*zemskie*), proveniţi din medii modeste. Oraşele, cu excepţia Moscovei, Novgorodului, Pskovului şi Kazanului, precum şi a fortăreţelor de frontieră, obţineau la rându-le dreptul de a avea un organism municipal ales. Sistemul electiv ce guverna acum distribuţia puterilor locale rupea cu vechea funcţionare administrativă, chiar dacă primii vizaţi erau tot nobilii. Funcţionarii aleşi preveneau abuzurile şi orientau toate veniturile către tezaur. Noul cod de legi, promulgat în 1550, dădea consistenţă juridică acestor organisme locale. La nivel central, ideea de reprezentativitate a stărilor se cristalizează acum în *Adunarea ţării* (*Zemski sobor*). Prima dintre ele, convocată în 1549[72], era compusă din toţii membrii Dumei boiereşti, clerul superior, boierii importanţi şi slujbaşii din Moscova. Participarea negustorilor şi orăşenilor nu este sigur documentată, dar ei pot fi găsiţi în componenţa Adunărilor ulterioare.

[72] Termenul *zemski sobor* nu figurează în sursele din secolul al XVI-lea şi este rar chiar şi în cele din secolul al XVII-lea. Termenii întâlniţi – *sobor, sovet, zemski sovet* – fac dificilă datarea Adunării ţării. Data de 1549 pentru convocarea primei Adunări nu este, prin urmare, unanim recunoscută de specialişti.

Pentru a oferi o bază solidă politicii sale interne şi externe, puterea centrală a organizat un corp stabil de slujbaşi al cărui principiu de funcţionare a fost stabilit prin *Aşezămintele de slujbă* (1556). Fiecare proprietar funciar (de *votcina* ca şi de *pomestie*) era obligat să răspundă personal împreună cu un număr fix de războinici la chemarea ţarului şi să se prezinte sub arme la locurile dinainte stabilite pentru aceasta. Finanţat până atunci de populaţia locală, slujbaşul era de aici înainte în solda Tezaurului de stat. Graţie *Aşezămintelor*, numărul cavaleriei va creşte considerabil. În paralel, lua fiinţă nucleul unei armate de profesionişti, compuse din archebuzieri[73]. Pentru garda sa personală, Ivan al IV-lea a recrutat 3 000 de astfel de luptători.

Acţiunile puterii centrale erau finanţate prin instaurarea unui impozit calculat pe unitatea funciară impozabilă; în repartizarea impozitului se ţinea cont de calitatea pământurilor şi de statutul proprietarului. Vămile şi taxele interne au fost reorganizate, de fapt suprimate în cea mai mare parte, pentru a înlesni colectarea impozitelor.

Teroarea

La începutul domniei, având în vedere vârsta sa tânără, Ivan rămăsese practic în afara exercitării puterii, pentru ca mai târziu să participe direct la mersul reformelor, fără a le împărtăşi însă pe de-a-ntregul. În 1560, el rupe relaţiile cu Adaşev şi Silvestru, acuzaţi, fără probe de altfel, de moartea primei soţii a ţarului, Anastasia. Deplinătatea exercitării puterii nu trebuia să-i mai scape, după cum o

[73] Este vorba de corpul faimoşilor *streliţi* („trăgători", cu arme de foc), unitate de elită devenită ulterior un fel de stat în stat. Va fi desfiinţată de către Petru cel Mare în urma revoltei din 1682 şi înlocuită cu nu mai puţin celebrele regimente de gardă (n.tr.).

arătau fără dubiu cuvintele pe care ţarul le-a rostit după dizolvarea Sfatului ales: „*Un Sfat dăunător care acţiona după bunul plac al celor ce l-au compus*“.

Ţarul s-a înconjurat de personaje noi, precum boierii Skuratov-Belski, supranumit Maliuta, sau Aleksei Basmanov. În mijlocul acestor oameni şi în cursul nopţilor de orgii, Ivan a pus la punct lovitura de graţie pe care avea să o dea unui grup aristocratic în care se afla Vladimir de Stariţa, ultimul cneaz de udel. În acest scop, el a părăsit oraşul la sfârşitul lui 1564, cu tot cu tezaur, provizii numeroase şi mulţi însoţitori, ceea ce arată că plecarea fusese premeditată. După câteva săptămâni de rătăcire, ţarul s-a oprit în micul oraş Aleksandrov. Convins de ataşamentul populaţiei, Ivan a trimis la Moscova actul prin care-şi anunţa abdicarea, acuzându-i pe boieri de trădare. O delegaţie de moscoviţi a sosit pentru a-l ruga să revină asupra deciziei de abdicare. El a refuzat în repetate rânduri, s-a lăsat rugat, pentru a consimţi în cele din urmă cu condiţia ca toată lumea să se supună noului regim pe care-şi propunea să-l inaugureze: *opritcinina* (*opritci* înseamnă „exceptat“, „separat“). Ivan a împărţit ţara în două regiuni: *opritcinina*, teritoriu cu statut special în care a instaurat un regim de exceptare [de taxe – n.r.], respectiv *zemscina* (de la cuvântul *zemlia*, „ţară“, „pământ“, care, în forma sa adjectivală, îi desemna pe aleşi) unde puterea era lăsată nobililor.

Acest regim presupunea înainte de toate crearea unui corp special de armată care număra aproximativ 7 000 de oameni. Selecţionate de către ţar pentru devotamentul şi apetitul lor războinic, aceste trupe de cavalerie, îmbrăcate complet în negru, purtând ca emblemă capul de câine şi mătura, îi executau toate poruncile. Deţinători ai unei puteri absolute, membrii lor nu răspundeau decât în faţa ţarului. Sarcina lor principală consta în eliminarea tuturor acelora pe care monarhul îi bănuia

de trădare, de unde simbolul măturii care apărea pe emblemă. O mie de oameni, sub conducerea lui Maliuta Skuratov, formau curtea privilegiată din apropierea imediată a persoanei ţarului, garda sa de corp. Întreţinerea acestei noi armate era asigurată de veniturile mai multor cartiere din Moscova şi din alte oraşe, ca şi de acelea provenite din domeniile distribuite soldaţilor în regiunile supuse regimului de excepţie şi situate în special în zona centrală a statului. Pentru a disponibiliza noi pământuri pentru credincioşii săi, ţarul a ordonat ca boierii şi cnejii căzuţi în dizgraţie să fie alungaţi de pe pământurile lor. În schimbul marilor lor domenii patrimoniale (*votcina*), ei au primit *pomestie* în provinciile în regim de *zemscina.*

Biserica a respins instaurarea noului regim. Mitropolitul Filip, cel care a cerut în mod public suprimarea regimului, a fost destituit, arestat şi sugrumat în celula sa de către Skuratov, pentru că nu a vrut să binecuvânteze armatele care plecau spre Novgorod, oraş acuzat de trădare. Aici au avut loc, în 1570, torturi şi execuţii, conduse personal de ţar, care au durat cinci săptămâni şi au făcut mii de victime. După această „pedepsire", Novgorodul a încetat să mai fie rivalul Moscovei. Până în 1572, teroarea a lovit fără nici o deosebire toate stările sociale, printre victimele sale numărându-se uneori chiar soldaţii ţarului, divizaţi de conflicte personale.

Comportamentul lui Ivan al IV-lea

Oponenţii ţarului îi supranumiseră trupele *„armata diavolului"* făcând trimitere astfel la faptele lui Ivan, socotite blasfemiatoare. În mănăstirea de la Aleksandrov, Ivan şi soldaţii săi parodiau traiul monahal, deghizîndu-se în călugări (purtau glugi, cârje pastorale şi veşminte negre dublate de blănuri de capră pentru a ascunde armele). „Jocul" se întrerupea cîteva ore pe zi când falşii monahi, cu Ivan în frunte, îşi torturau şi executau prizonierii. Apoi, abandonând hainele călugăreşti pentru costume luxoase, se dedau orgiilor. Cu ocazia unuia dintre aceste fes-

tinuri, cneazul Mihail Repnin a protestat împotriva portului măştilor care, după el, nu era demn de un creştin şi a aruncat la pământ masca pe care ţarul voia să-l oblige s-o poarte. Câteva zile mai târziu, în biserică, loc în care ţarul obişnuia să ordone torturile sau execuţiile, Repnin a fost asasinat.

Ţarul părea că vrea să ofere o imagine a propriei sale persoane diametral opusă aceleia a cucernicului supus al lui Dumnezeu care ar fi trebuit să fie. A mers chiar până la a desemna un nou suveran care nu aparţinea familiei domnitoare. „*Ţarul Ivan Vasilievici numi şi încoronă pe Simeon Bekbulatovici ţar al Moscovei*"; aceştia sunt termenii în care una din cronici se referă la episodul întâmplat în 1575. Simeon era nepotul lui Ahmed, han al Hoardei de Aur, altfel spus, unul dintre moştenitorii cei mai de seamă ai acelei legitimităţi mongole căreia ruşii trebuiseră cândva să se supună, dar pe care nu încetaseră nicicând să o combată. Prin numirea unui tătar, Ivan inversa rolurile stabilite în vremea dominaţiei mongole, când hanul acorda *iarlâk*-ul şi investea după voia sa cnejii moscoviţi. După înscăunarea lui Simeon, Ivan şi-a părăsit palatul, a început să trăiască „*cu modestie, ca orice boier*" şi şi-a atribuit un *udel*, adică a aderat la un sistem pe care în întreaga sa domnie îl combătuse printr-o luptă nemiloasă. Domnia noului suveran a durat cam un an, la capătul căruia Ivan şi-a reluat locul. Antropologii şi istoricii au studiat cu atenţie fenomenul inversiunii a cărei funcţiune este tocmai de a reafirma norma. La Moscova, comportamentul voit blasfemiator al lui Ivan a fost intim legat de instaurarea autocraţiei.

Coerenţa actelor sale

Ţarul dorea o putere nelimitată. În ochii săi, regina Angliei nu era decât o „*fătucă de rând*", pentru că dădea ascultare supuşilor săi negustori[74]; regii Poloniei nu meri-

[74] La vremea aceea, regina Angliei era celebra Elisabeta I (1558-1603). Aluzia se face la sistemul parlamentar englez, în care exista (şi există şi azi) o Cameră a Comunelor, compusă din reprezentanţii oraşelor, îndeosebi negustori. Anglia era renumită în epocă pentru activitatea negustorilor săi, care ajunseseră de altfel şi în Rusia (n.tr.).

tau decât cel mai mare dispreţ, căci erau aleşi de nobilime[75], dispreţ cu care ţarul trata de altfel orice monarh dispus să cedeze o parte oarecare din puterea pe care o deţinea. Reformele lui Adaşev lăsaseră o oarecare libertate de acţiune consilierilor princiari şi autorităţilor locale, ceea ce era inadmisibil pentru Ivan. Ţarul îşi expunea foarte clar concepţia asupra puterii în prima scrisoare adresată prinţului Kurbski[76]: „*se cuvine ca domnitorii să fie bănuitori, când blânzi, când neiertători, să arate celor buni generozitate şi blândeţe, iar pe cei răi să-i pedepsească fără milă. Dacă nu procedează astfel, ei nu sunt suverani, căci suveranul îi face să tremure nu pe aceia care fac binele, ci tocmai pe cei care înfăptuiesc răul*". După îndepărtarea lui Silvestru, care reuşise o vreme să-l înfrâneze, lui Ivan nu i-a mai păsat nici o clipă de imoralitatea pe care o afişa faţă de muritorii de rând.

Teroarea exercitată de ţar nu se explică doar prin dorinţa sa de răzbunare asupra boierilor; ea a lovit fără deosebire bogaţi, săraci, oameni de rang sau sclavi. Ţarul îşi impunea astfel autoritatea efectivă a demnităţii pe care-o

---

[75] Sistemul politic polonez era unic în Europa acelor timpuri. Polonia era o republică nobiliară în care regii erau aleşi de Seim (Adunarea tuturor nobililor din regat), care controla drastic politica coroanei regale (n.tr.).

[76] Prinţul Andrei Kurbski, prieten şi consilier al lui Ivan, temându-se de dizgraţia acestuia, s-a refugiat în 1564 în Lituania. El a trimis ţarului o scrisoare la care acesta din urmă a răspuns, deschizând astfel o întreagă corespondenţă în care întâlnim două viziuni asupra puterii, care, în fapt, au acelaşi substrat ideologic. Şi una şi cealaltă susţin că Rusia este singurul bastion al adevăratei credinţe ortodoxe, dar Kurbski rămâne fidel spiritului reformelor întreprinse de Sfatul ales (termenul i se datorează de altfel), în vreme ce Ivan insistă asupra apărării ţării de trădători. Kurbski se pronunţă desigur împotriva despotismului ţarului, dar fără a exprima ideile politice pe care, în acea vreme, Reforma le susţinea în Occident.

deţinea asupra ansamblului societăţii. *Opritcinina* apare astfel ca un element constitutiv al autocraţiei. Graţie ei, acest tip de putere a putut triumfa. Prin comportamentul său – „*diavolesc*" pentru elita politică, „*ciudat*" pentru cei mai mulţi dintre istorici – Ivan a creat la nivelul poporului de rând imaginea unei puteri monarhice de nezdruncinat şi de neatins. În fapt, ceea ce el făcea „*pe dos*", putea fi interpretat în lumina comportamentului „*nebunului întru Hristos*", tip de personaj binecunoscut în tradiţia ortodoxă orientală şi venerat intens de poporul rus[77]. Asemenea asceţi umblau iarna în picioarele goale, nu aveau casă sau familie şi îşi permiteau să-i mustre pe mai marii lumii şi pe monarhi... altfel spus sfidau orice normă. Dar, pentru că lumea pământeană e trăitoare în păcat, deci în contra legii creştineşti, ceea ce s-ar crede că e încălcarea legii nu e în fapt decât confirmarea voinţei Domnului. Asta presupune că acela care se comportă precum un nebun întru Hristos deţine mijlocul de a comunica direct cu Dumnezeu. Ivan a sugerat el însuşi în scris cum că ar fi un nebun întru Hristos. Teatralizarea incontestabilă a politicii şi politicului fusese orientată de ţar către categorii de spectatori bine alese: mediile populare care trebuiau să recepteze mesajul puterii direct, fără mijlocirea marilor boieri, a cnejilor sau a Bisericii. Prin conţinutul acestui mesaj, Ivan ţintea să facă din puterea pe care o deţinea un obiect de cult, de neînţeles pentru raţiune. Prin numirea şi înscăunarea lui Simeon Bekbulatovici el îşi

[77] Tradiţia se referă la Apostolul Pavel care se exprimă astfel: „*Gândesc că Dumnezeu ne-a hărăzit, pe noi, apostolii Lui, pentru locul cel din urmă, precum condamnaţii la moarte. Căci suntem nebuni întru Hristos*". În Rusia, apogeul acestei tradiţii se plasează în secolul al XVI-lea, numărul „*nebunilor întru Hristos*" sanctificaţi înainte de secolul al XVII-lea ridicându-se la 36.

aroga capacitatea de a desemna şi înlocui un monarh – putere rezervată prin chiar ideologia funcţiei monarhice doar lui Dumnezeu însuşi[78].

În această logică în care ţarul pretindea un rol asemănător lui Dumnezeu, nu mai era loc pentru ideea suveranului rău (Dumnezeu nu poate fi rău!). Prin urmare, de acum înainte, nemulţumirea supuşilor nu putea avea decât o singură justificare: dacă ţarul în funcţie era rău, atunci însemna că adevăratul ţar fusese deposedat cumva de puterea ce-i revenea de drept. Această reprezentare populară a puterii monarhice explică succesul impostorilor, apăruţi pentru întâia oară în epoca zisă "a tulburărilor", şi apoi întâlniţi frecvent în secolele XVII-XIX.

II. Epoca tulburărilor[79]

Istoriografia numeşte cu termenul *epoca tulburărilor* perioada care se întinde între 1598, data stingerii dinastiei Riurikizilor, şi 1613, data încoronării lui Mihail Romanov. În toată această perioadă autocraţia, pe cale de a se înfiripa, a avut de înfruntat criza dinastică, o revoltă populară şi invazia străină. Toate acestea o vor face însă şi mai puternică.

---

[78] Ideologia puterii monarhice în Rusia acelor vremuri, ca şi în întreaga lume ortodoxă de altfel, se baza în mare pe ideea fundamentală că monarhul este locţiitorul lui Dumnezeu pe pământ, iar puterea sa derivă direct din voinţa divină, fără a trece prin nici o mediere terestră. În această logică, de bună inspiraţie bizantină, totul urmează planurile secrete ale divinităţii, iar omul, fie el chiar monarh, este obligat să se supună legilor divine (n.tr.).

[79] Traducem astfel un termen deja devenit tehnic în istoriografia de specialitate care pleacă de la sintagma originală *smutnâi vremâi*, literal „perioadă, epocă, tulburată" (n.tr.).

Boris Godunov

În 1584, la vârsta de 53 de ani, Ivan cel Groaznic murea lăsând în urmă doi fii: Feodor, în vârstă de 27 de ani, şi Dmitri, care nu avea decât 2 ani. Feodor, slab atât fizic, cât şi psihic, nu era în stare să guverneze. El a fost totuşi încoronat, iar anturajul noului ţar a desemnat patru regenţi, puterea reală fiind deţinută în fapt de boierul Boris Godunov, cumnatul monarhului. Nobilii *de sânge* îl considerau un parvenit şi îşi revendicau locul ce li se cuvenea la guvernare. Intrigile întreprinse, îndeosebi de familia cnejilor riurikizi Şuiski, în colaborare cu mitropolitul Dionisie, au fost dejucate de Godunov, iar mitropolitul a fost demis şi familia Şuiski exilată. Boris Godunov a rămas la putere vreme de aproape zece ani, asigurându-şi alianţe solide împotriva rivalilor politici. În 1589, el a luat iniţiativa creării Patriarhiei ruse, iar sinodul convocat în acest scop „l-a ales" patriarh pe mitropolitul Jov, candidatul impus de Godunov[80]. În 1597, răspunzând intereselor boierimii *de slujbă* mici şi mijlocii[81], Godunov a promulgat un ucaz care prevedea că ţăranii fugiţi de pe moşii pot fi urmăriţi şi readuşi cu forţa vechilor stăpâni. O serie de reglementări ulterioare interziceau marilor proprietari să adăpostească pe pământurile lor ţăranii fugiţi de pe proprietăţile mici.

---

[80] Evenimentul este deosebit de important în istoria ecleziastică şi politică a spaţiului ortodox. Acceptând formal ridicarea unei mitropolii locale la rang de patriarhie, Patriarhia ecumenică de la Constantinopol (din 1453 sub autoritate otomană) conferea Rusiei drepturi aproape egale cu centrele tradiţionale (Constantinopol, Antiohia, Alexandria şi Ierusalim). Acesta a fost fundamentul instituţional pe care s-au clădit pretenţiile ulterioare ale Rusiei de a deveni protectoarea tuturor creştinilor ortodocşi (n.tr.).

[81] Înţelegem prin boierime *de sânge* acele familii a căror nobleţe (atestată sau legendară) se pierde în negura începuturilor politice ale cnezatelor ruseşti. Ele provin din drujinile cnejilor locali sau sunt chiar descendente ale acestora. Boierimea *de slujbă* îşi datorează rangul serviciilor, mai recente sau mai vechi, aduse de generaţii statului care i-a recompensat pe membrii ei cu domenii şi le-a acordat titlul de boieri (n.tr.).

Problema succesiunii

În 1598 ţarul Feodor murea. Puterea a fost preluată de văduva sa care a abdicat curând şi s-a retras la o mânăstire. Alegerea succesorului la tron devenise o problemă arzătoare, căci Feodor fusese ultimul reprezentant al dinastiei riurikide. Ţareviciul Dmitri, al doilea fiu al lui Ivan al IV-lea, fusese omorât în 1591, după toate probabilităţile în grădina de la Uglici, unde mama sa îşi trăia anii de exil. Ancheta oficială întreprinsă în urma decesului a stabilit că ţareviciul se rănise mortal într-un cuţit, în timpul unei crize de epilepsie. Cum nu exista nici un martor, iar afacerea era oarecum dubioasă, s-a răspândit îndată zvonul că ţareviciul ar fi fost asasinat de oamenii lui Boris.

În lipsa unui moştenitor legitim, noul ţar trebuia ales. Cel mai bine plasat în această competiţie era marele regent pentru că el guverna efectiv ţara. Godunov putea conta pe sprijinul patriarhului şi al boierimii *de slujbă*. Boierii *de sânge* s-au pronunţat însă împotriva lui şi au avansat alte nume, între care cel al celui mai periculos dintre rivalii acestuia, boierul Feodor Nikitici Romanov, personaj foarte popular în Moscova şi nepot al Anastasiei, prima soţie a lui Ivan al IV-lea. În aceste condiţii, patriarhul a convocat Adunarea ţării şi a propus alegerea lui Boris. Cum Adunarea era dominată de cler şi de boierimea *de slujbă*, vechea boierime nu a avut cum rezista, iar coroana a revenit lui Godunov.

Odată devenit ţar, Boris a continuat să domnească într-o atmosferă ostilă, ceea ce l-a determinat să încerce să se impună prin forţă. Concurentul său cel mai periculos, Feodor Romanov, a fost obligat să îmbrace haina monahală sub numele de Filaret[82] şi să plece în exil împreună cu întreaga sa familie. Această politică a aţâţat şi mai mult ura marii boierimi împotriva noului ţar. Există multe indicii care ne permit să credem că succesul primului impostor, falsul Dmitri, a fost obţinut nu fără complicitatea boierilor moscoviţi, conduşi de Romanovi.

---

[82] Călugărirea forţată era, alături de mutilare, unul dintre procedeele curente de îndepărtare a unui personaj de viaţa publică, atât în lumea medievală răsăriteană, cât şi în cea apuseană. Jurământul în faţa lui Dumnezeu îl făcea pe cel obligat să-l presteze pasibil de sacrilegiu, în cazul în care ar fi aspirat ulterior la întoarcerea în viaţa lumească (n.tr.).

Primul fals Dmitri îşi face apariţia în 1603 în castelul prinţului polonez Adam Wiscniewiezki, situat lângă frontiera rusă. Crezând că i-a sosit sfârşitul, el i-a „mărturisit" duhovnicului că era fiul lui Ivan al IV-lea, ţareviciul Dmitri. Preotul l-a informat pe prinţ care, foarte interesat de o asemenea ocazie, l-a îngrijit pe tânărul servitor care se pretindea ţarevici după care, odată vindecat, l-a prezentat regelui Sigismund al III-lea. Deşi nobilii poloni se îndoiau de originea sa princiară, ei au decis totuşi să-l sprijine pe pretendent împotriva lui Godunov. Falsul Dmitri era în realitate Grişka Otrepiev, un călugăr fugar. Proiectul loviturii de stat a fost pus la cale în casa familiei Mniszek, înrudită cu prinţul Wiscniewiezki. În caz de reuşită, Mniszek îi promitea falsului Dmitri mâna fiicei sale, Marina. În schimb, pretendentul a consimţit să se convertească în secret la catolicism, ceea ce i-a asigurat şi sprijinul Sfântului Scaun.

În toamna lui 1604, falsul Dmitri a pornit spre Moscova în fruntea armatei puse la dispoziţie de polonezi. Învins nu departe de Novgorod Severski, el s-a refugiat la Putivl, abandonând restul luptătorilor ce-l însoţeau. Aventura sa părea cu totul eşuată, când cazacii[83] i-au oferit dintr-o dată sprijinul. Cu ajutorul acestor întăriri, falsul Dmitri a ocupat oraşul Kromâi unde s-a găsit în curând asediat de trupele lui Godunov. Asediul trena, armata moscovită ezita în a ataca un pretendent care putea până la urmă să se dovedească adevăratul ţar. În aprilie 1605, Godunov murea pe neaşteptate. Lipsită de prezenţa ţarului în funcţie, armata care asedia Kromâi a trecut de partea impostorului. Acesta a luat calea Moscovei unde fiul lui Boris, Feodor Godunov, ocupase deja tronul. Boierii, aflând de succesul falsului Dmitri, au aţâţat populaţia contra lui Feodor care a pierit ucis de mulţime.

---

83 Termenul *cazac* provine din turcă, iar sensurile sale, destul de diverse, converg către înţelesul de *om liber*. Cazacii erau cunoscuţi în stepe încă din veacul al XIV-lea. Populaţiile cazace, de compoziţie etnică eterogenă, trăiau de pe urma mercenariatului şi brigandajului. Menţionaţi pentru prima dată sub acest nume în 1492, la începutul secolului al XVII-lea ei se găsesc grupaţi dincolo de cascadele Niprului (în majoritate ucraineni), pe Don (ruşi mari şi tătari), pe Terek şi laik (azi Ural) unde trăiau împreună ucraineni, calmuci, kirghizi şi ruşi mari.

Sosit în Moscova în iunie 1605, falsul Dmitri a fost proclamat ţar de către boierime şi a rămas la putere vreme de unsprezece luni. Megalomania şi dispreţul pentru obiceiurile tradiţionale, toleranţa religioasă pe care pretindea să o impună au sfârşit prin a coaliza prea multe interese împotriva sa. Pe de altă parte, numeroşii polonezi ce-l însoţeau se comportau ca adevăraţi stăpâni în Moscova, iritând populaţia prin aroganţa lor. Scandalul a izbucnit după ceremonia căsătoriei, când Marina a instituit o capelă pentru preoţii catolici chiar în palat.

Profitând de situaţie, boierul Vasili Şuiski a făcut apel la sentimentele naţionale şi religioase ale moscoviţilor, chemându-i la detronarea impostorului. El a reuşit să organizeze un complot în cursul căruia falsul Dmitri a fost asasinat, Marina şi tatăl său fiind aruncaţi în temniţă. Vasili Şuiski a adunat mulţimea în Piaţa Roşie şi s-a proclamat ţar prin alegerea făcută de o aşa-zisă Adunare a ţării (mai 1606).

Revoltele ţărăneşti

Falsul Dmitri promisese locuitorilor din regiunile sud-vestice o scutire de impozite pe timp de zece ani, drept recompensă pentru sprijinul lor militar. Firește, Vasili Şuiski nu a ţinut cont de aceste promisiuni. În acelaşi timp, circula zvonul că Dmitri ar fi reuşit să scape din Moscova şi că se pregătea să recucerească tronul. Nici nu era nevoie de mai mult pentru ca ţăranii şi robii din sud-vest să se coalizeze. Ei şi-au ales un şef în persoana lui Ivan Bolotnikov, fost rob devenit cazac, şi s-au îndreptat asupra Moscovei. În vreme ce răsculaţii înaintau spre capitală, proprietarii funciari din regiunea Riazan organizau la rându-le o revoltă împotriva lui Şuiski. Dorind iniţial să acţioneze coordonat, trupele boierilor şi cele ale lui Bolotnikov au făcut joncţiunea în faţa zidurilor Moscovei. Asediul a durat cinci săptămâni, timp în care cele două armate s-au înfruntat din plin. Bolotnikov îşi îndemna oamenii să-i extermine pe boieri. Astfel de îndemnuri nu puteau fi, firește, pe gustul aliaţilor săi nobili care, precum fraţii Liapunov, au trecut de partea lui Şuiski. La sfârşitul anului 1606, armata lui Bolotnikov a fost respinsă la sud de Moscova şi asediată în oraşul Kaluga. În pofida numeroaselor succese

obţinute, Bolotnikov a trebuit să se retragă la Tula, unde îl aştepta o altă armată de răsculaţi condusă de Ilia Gorceakov, care se dădea drept ţareviciul Petru, pretinsul fiu al ţarului defunct Feodor; Bolotnikov a devenit de îndată unul dintre aşa-zişii săi boieri. Armatele lui Şuiski au asediat Tula, apoi au inundat oraşul obligându-i pe locuitori să se predea. Falsul ţarevici Petru a fost spânzurat în timp ce Bolotnikov, expediat în nord, a fost înecat după ce i se arseseră ochii[84] (la sfârşitul anului 1607).

Al doilea fals Dmitri

În timpul verii lui 1607, a apărut la Starodub Severski al doilea fals Dmitri. El a reuşit să adune, cu ajutorul câtorva boieri duşmani ţarului, resturile armatei lui Bolotnikov, numeroşi cazaci, lituanieni şi polonezi. În vara lui 1608, noul impostor a avansat până la satul Tuşino, în apropierea Moscovei, unde a construit o tabără fortificată şi a tăiat drumurile ce duceau către oraş, în vreme ce oamenii săi prădau împrejurimile. Tabăra de la Tuşino îi cuprindea pe toţi cei care erau nemulţumiţi de guvernarea lui Şuiski, indiferent de rangul lor social. Se găsea aici şi Filaret (Feodor Nikitici Romanov) care, fiind eliberat de primul impostor, şi-a arogat la Tuşino chiar titlul de patriarh, în ciuda faptului că patriarhul legitim era încă în viaţă. *Tâlharul de la Tuşino* o deţinea de asemenea pe Marina (eliberată de Şuiski, împreună cu tatăl său, în schimbul unor prizonieri ruşi). Ea "recunoscuse" în el pe soţul său, confirmând astfel noua încercare de mistificare.

Una din bandele de la Tuşino a asediat vreme de şaisprezece luni chiar mânăstirea Sfintei Treimi-Serghei care însă a reuşit să reziste graţie zidurilor sale puternice. Ţarul Vasili Şuiski a trimis o delegaţie la Novgorod pentru a negocia cu Suedia căreia îi cerea ajutor. Suedezii au fost de acord să furnizeze un corp de armată, dar îşi rezervau dreptul ca, în schimbul

[84] Această tortură barbară nu era deloc un fenomen rar în Rusia, cum nu fusese nici la Bizanţ sau în Serbia medievală (n.tr.).

ajutorului acordat, să reia în stăpânire câteva oraşe din nord-vest[85]. Între timp, locuitorii din nord reuşiseră să spargă încercuirea în care era prinsă capitala, iar impostorul s-a refugiat de la Tuşino la Kaluga unde a strâns noi adepţi. Marina l-a urmat, dar a fost oprită în drum de căpetenia cazacă Zaruţki, devenind apoi concubina acestuia.

Invaziile polonă şi suedeză

Intervenţia Suediei a determinat-o şi pe rivala acesteia, Polonia, să o imite. Regele Sigismund a asediat Smolenskul în toamna anului 1609; acesta a fost semnalul debandadei în tabăra uzurpatorului Dmitri. O parte dintre poloni l-au părăsit pentru a intra în armata regală. Ruşii, în frunte cu Filaret, l-au abandonat, la rându-le, oferind coroana rusă fiului lui Sigismund, prinţul Ladislas, cu câteva condiţii: de a nu prejudicia prerogativele Bisericii ortodoxe, de a se converti şi de a domni în acord cu Duma boierilor şi cu Adunarea ţării.

În anul 1610, armatelor polone care înaintau către Moscova Şuiski le-a opus trupele sale întărite cu contingente suedeze, dar a fost înfrânt şi obligat să se retragă la Novgorod. Al doilea fals Dmitri avansa la rândul său către capitală. Aici, fraţii Liapunov au organizat o revoltă în urma căreia Şuiski a fost detronat şi expediat în Polonia. Armata polonă şi-a instalat garnizoane în Kremlin şi l-a respins pe Dmitri care avea să fie mai târziu asasinat de un tătar. Tronul Rusiei a fost preluat de prinţul Ladislas. Moscoviţii i-au trimis lui Sigismund, rămas lângă Smolensk, o solie, condusă de Filaret, pentru a semna tratatul încheiat cu polonii aflaţi în capitală. Dar regele polon dorea acum tronul pentru el însuşi. Cum nu a reuşit să-i constrângă pe soli să modifice condiţiile tratatului, Sigismund i-a arestat şi i-a trimis prizonieri în Polonia. Tratatul nu a mai fost semnat, iar Rusia şi Polonia şi-au declarat război.

---

[85] Pentru suedezi era într-adevăr vorba de o *reluare* în posesie, ei pretinzând succesiunea ordinului cavalerilor gladiferi care stăpâniseră cândva în aceste regiuni (n.tr.).

Eliberarea

În faţa pericolului polon, toate părţile până atunci rivale au încercat să se coalizeze pentru a elibera Moscova. Alianţa se dovedea însă dificilă. Pentru a evita o ruptură între aliaţi, precum aceea care îi separase cândva pe Bolotnikov şi Liapunov, conducerea armatei a fost încredinţată unei Adunări a ţării, funcţiile executive fiind acordate unui triumvirat compus din Prokop Liapunov, cneazul Trubeţkoi şi căpetenia cazacă Zaruţki. Cu toate aceste precauţii, boierii şi cazacii se suspectau unii pe alţii, iar polonii asediaţi în Kremlin încă din primăvara lui 1611 alimentau discordia, răspândind printre ruşi scrisori şi zvonuri false. Asasinarea lui Liapunov de către cazaci a ruinat definitiv coaliţia, provocând separarea boierilor. Statul rus părea pierdut: populaţia se afla în plin război civil, polonii erau stăpâni în Moscova, suedezii ocupau regiunea Novgorodului, Sigismund cucerise Smolenskul, iar englezii tocmai elaborau un plan de ocupare a întregului litoral arctic...

În plin dezastru naţional, mânăstirea Sfintei Treimi-Serghei a început pretutindeni să cheme poporul la unire pentru „a salva ţara rusească". Oraşele reunite au încredinţat căpeteniei alese a Novgorodului, Kozma Minin-Suhoriuk, misiunea de a organiza o nouă armată. Comanda efectivă a fost oferită cneazului Dmitri Pojarski care se afla atunci pe moşia sa, nu departe de Nijni Novgorod, în convalescenţă după rănile căpătate în luptele purtate în oastea lui Liapunov.

Ideea lui Pojarski era de a restabili mai întâi ordinea în ţară, pentru ca apoi Moscova să poată fi eliberată mai uşor. La Iaroslav, unde era cantonată armata lui Pojarski, a fost reunită o Adunare a ţării pentru a delibera asupra organizării interioare a statului. Pojarski tocmai pregătea alegerea unui nou ţar, când înaintarea către Moscova a unei noi armate polone l-a obligat să se precipite la rându-i către capitală. La apropierea armatei sale, în tabăra rusă de sub zidurile Moscovei au izbucnit disensiunile. Cazacii erau gata chiar să-l asasineze. O parte dintre ei, conduşi de Zaruţki, a părăsit tabăra de lângă Moscova îndreptându-se spre Astrahan. Pojarski s-a instalat în faţa capitalei la oarecare distanţă de cazacii rămaşi încă pe poziţii. Neîncrederea reci-

procă i-a împiedicat pe boieri şi pe cazaci să acţioneze concertat. Polonezii au profitat de situaţie pentru a angaja lupta împotriva lui Pojarski. Cum cazacii nu aveau de gând să intervină, Abraham Paliţân, economul mânăstirii Sfintei Treimi-Serghei, le-a adresat un discurs înflăcărat şi a reuşit să-i mobilizeze la luptă. Polonii au fost respinşi şi au trebuit să renunţe să-i ajute pe compatrioţii lor asediaţi în Kremlin care, suferind din cauza lipsei de provizii, au capitulat în octombrie 1612[86].

O nouă dinastie: Romanovii

Cnejii Pojarski şi Trubeţkoi au convocat o Adunare a ţării pentru a alege un nou ţar. Aceasta, reunită la Moscova în ianuarie 1613, se afla în prezenţa a numeroşi candidaţi, ceea ce a determinat fixarea unor condiţii prealabile, pentru a le putea astfel reduce numărul. Adunarea a început prin a respinge din capul locului orice candidatură străină (Ladislas, Filip, prinţul Suediei, prinţii tătari) după care au fost eliminaţi din cursă candidaţii compromişi în vremea luptelor interne. Pentru a evita noi tulburări, s-a căutat o candidatură acceptabilă atât pentru boieri, cât şi pentru cazaci. Aceştia din urmă l-au propus pe fiul lui Zaruţki şi al Marinei, dar au sfârşit prin a-l aclama cu toţii pe Mihail Feodorovici Romanov, fiul lui Filaret. Prea tânăr (16 ani) pentru a fi luat parte la războiul civil, el îndeplinea toate condiţiile cerute de Adunarea ţării. Candidatura sa era convenabilă atât boierilor, cât şi cazacilor, primii apreciindu-i înrudirea cu dinastia Riurikizilor (Anastasia, soţia lui Ivan al IV-lea era o Romanov), iar cei din urmă vedeau în el mai ales pe fiul „patriarhului" alături de care fuseseră la Tuşino. La 21 februarie/3 martie 1613 Mihail Feodorovici Romanov era ales ţar, alegere care punea capăt *epocii tulburărilor*.

[86] În Piaţa Roşie se ridică azi un monument în onoarea lui Minin şi Pojarski care aminteşte de această victorie.

Capitolul VI

RUSIA ÎNCĂ VECHE ÎN FAŢA NOILOR TENDINŢE

Odată pacificată, Rusia se găsea din nou sub puterea unică a ţarului autocrat. Boierii au eşuat în încercarea de a impune tânărului Romanov condiţiile unei împărţiri a puterii. De la întoarcerea sa din captivitatea poloneză, în 1619, tatăl ţarului, patriarhul Filaret (ales oficial în cele din urmă), a preluat puterea. Adunarea ţării, care jucase un rol important în *epoca tulburărilor*, a suferit transformări. Convocată neregulat (încă se discută asupra numărului de convocări), ea nu făcea decât să-şi exprime opinia asupra problemelor pe care i le înainta ţarul, dar nu se putea nicicum opune voinţei acestuia. Adunării i-a revenit responsabilitatea reformelor importante (*Aşezământul din 1649*) şi a politicii externe. Deciziile sale, luate împreună cu ţarul, erau considerate expresia voinţei divine. Cu toate acestea, Adunarea, ca şi Duma boierilor de altfel, era mai degrabă un simplu instrument al autorităţii monarhice decât un obstacol în calea arbitrariului acesteia.

Autorităţile locale instituite de Sfatul ales au fost repede trecute sub controlul căpeteniilor militare trimise de la Moscova, în vreme ce caracterul sacru al puterii şi al persoanei ţarului erau consolidate prin noile *Aşezăminte*.

I. Secolul revoltelor

Secolul al XVII-lea este marcat de o serie impresionantă de revolte şi mişcări populare, atât urbane, cât şi rurale, îndreptate împotriva şerbiei, colonizării religioase şi etnice, împotriva obstrucţionării de către Moscova a libertăţilor cazacilor şi a politicii economice duse de putere.

Aservirea ţărănimii

Folosindu-se pretextul unui recensământ, în 1581 au fost revocate articolele codurilor legislative din 1497 şi 1550 care autorizau strămutarea ţăranilor de pe o moşie pe alta în zilele de Sfântul Gheorghe; populaţiei din târguri – meşteşugari, mici negustori – i se interzicea libera strămutare, fiind adusă într-o condiţie similară şerbilor. Prezentată ca o măsură provizorie şi limitată teritorial, interdicţia de strămutare s-a dovedit foarte avantajoasă pentru proprietari care au făcut presiuni asupra puterii pentru perpetuarea interdicţiei şi extinderea ei la întregul teritoriu al ţării. Registrele de recensământ din 1592-1593 dovedesc legarea ţăranilor de glie. Ţăranii erau astfel privaţi de ultimul dintre drepturile lor, acela de a dispune liber de propria persoană, de unde ironia amară a zicalei ivite în acele timpuri: „*Iacătă, o bună zi de Sfântul Gheorghe!*", folosită încă şi azi pentru a exprima dezamăgirea profundă ce urmează unor promisiuni frumoase. În 1597, un ucaz ce permitea urmărirea ţăranilor fugari vreme de cinci ani agrava şi mai mult condiţia ţărănimii. După *epoca tulburărilor* care marcase o stagnare a acestui proces, dreptul de urmărire a fugarilor a fost extins la zece ani în 1641, iar în 1647 la cincisprezece, ajungând să fie recunoscut pe termen nelimitat prin noul cod de legi, *Aşezămintele din 1649*. Şerbia era astfel încetăţenită din punct de vedere juridic.

Rezistenţa populară

Nici autocraţia, nici şerbia nu au fost impuse fără rezistenţe. După înfrângerea lui Bolotnikov, lupta a continuat, cu mai puţină amploare însă, în Astrahan (1608-1614). Zece alţi impostori cutreierau ţara obţinând

chiar câteva succese izolate. În nord-vest, revolta împotriva distribuirii „pământurilor negre" celor care îndepliniseră un serviciu în slujba puterii a durat un an (1614-1615).

Mijlocul secolului a cunoscut o serie de revolte urbane. Între 1648 şi 1650, impozitul pe sare a determinat explozia preţurilor provocând revolta populaţiei din Moscova, Novgorod, Pskov şi din oraşele în care se practica exploatarea sării. Câţiva ani mai târziu, o lungă criză financiară a iscat noi nemulţumiri. Starea finanţelor, dezechilibrate de războaiele împotriva Poloniei (1632-1634, 1654-1667) şi de campaniile militare împotriva tătarilor din Crimeea, a obligat puterea să emită monedă în cantitate mare şi să evalueze cuprul la aceeaşi valoare cu argintul. Această emisiune monetară masivă a avut consecinţe dezastruoase: creşterea preţurilor, devalorizarea soldelor şi a salariilor, aflux de monedă falsă. În 1662, mii de moscoviţi s-au adunat la Kolomenskoe, reşedinţa ţarului, unde se adăposteau responsabilii finanţelor. Pentru a-şi salva boierii, ţarul s-a arătat poporului promiţându-i plata soldelor în monedă de argint de calitate. Liniştiţi la început de această intervenţie, nemulţumiţii au părăsit Kolomenskoe, dar, ulterior, roşi de îndoială, au făcut cale-ntoarsă, numai că între timp trupele de archebuzieri luaseră poziţii şi-i aşteptau. Bilanţul ciocnirii a fost crâncen: mai multe sute de morţi, spânzuraţi sau înecaţi.

Nemulţumirea generală era adesea exprimată prin fenomenul brigandajului (haiduciei), de amploare variabilă, în funcţie de circumstanţe. Caracterul impracticabil al drumurilor, timp de mai multe luni pe an, şi complicitatea populaţiei favorizau activitatea haiducilor.

Cazacii, statul şi populaţia

Statul moscovit obişnuia să angajeze încă din secolul al XVI-lea mercenari cazaci pentru apărarea frontierelor. În schimbul acestei misiuni, teritoriile cazacilor se bucurau de un statut de autonomie şi nu erau supuse nici unor impozite. Dimpotrivă, Moscova le trimitea în fiecare an cantităţi de grâne şi vodcă, plumb, praf de puşcă şi echipament militar. La rândul lor, cazacii ofereau ţarului cadouri: cele mai frumoase exemplare din peştii pe care-i pescuiau şi butoaie cu caviar. Cu toate acestea, o dată cu centralizarea statului, tensiunile între cele două părţi se accentuau; Moscova interzicea periodic cazacilor să-i adăpostească pe şerbii fugari, reclamând chiar extrădarea acestora.

În perioada 1669-1671, cazacii de pe Don, conduşi de Stepan Razin, ataşaţi principiilor organizării lor democratice şi autonomiei de care se bucurau în mod tradiţional, au făcut din această obligaţie pretextul unei revolte: nu se mai pomenise niciodată ca un om liber să fie obligat să predea un refugiat. Un incident între oamenii lui Razin şi arche-buzierii ţarului a fost suficient pentru a declanşa revolta, ridicând la luptă populaţia satelor şi oraşelor, polarizând toate nemulţumirile şi toate speranţele (aproape 200 000 de participanţi). Un teritoriu enorm, de-a lungul Volgăi şi până la porţile Moscovei, luase parcă foc.

Toate marile revolte rurale din secolul al XVII-lea şi din cel următor s-au desfăşurat în numele „bunului ţar", adică sub stindardul unui fals ţar. Razin a declarat că ţareviciul Alexei (mort înainte de izbucnirea revoltei, în ianuarie 1670) se afla ascuns printre răsculaţi, fiind trimis de ţarul Alexei Mihailovici, care la rândul său era ostaticul boierilor, duşmanii de veacuri ai poporului. În proclamaţiile sale, Razin promitea tuturor că ţareviciul care-l însoţea în expe-

diţie, avea să se arate lumii după victorie. Cum nimeni nu a avut ocazia să-l vadă vreodată, se presupune că va fi fost un prinţ cerkez adus din Caucaz. Această manieră de legitimare a revoltei a avut totuşi un foarte mare succes. Obiect al unui adevărat cult, puterea ţarului nu a fost nici o clipă pusă sub semnul întrebării. Din contră, revoltele de acest tip, dirijate împotriva arbitrariului slujbaşilor de stat, aveau doar caracter antiboieresc şi antiadministrativ. Mişcarea condusă de Razin a fost în mod deosebit marcată de participarea celor nemulţumiţi de reforma ecleziastică (1653) şi de schisma Bisericii (1666). Tot raţiuni religioase au stat şi la baza revoltelor iscate de călugării şi locuitorii insulelor Solovki, între anii 1668-1676. Cauzele sociale s-au împletit cu cele religioase şi în mişcarea de revoltă a archebuzierilor, care au reuşit să ocupe Moscova în vara lui 1682.

II. Reforma ecleziastică şi consecinţele acesteia

La mijlocul secolului al XVI-lea invenţia lui Gutenberg a ajuns şi la Moscova, unde adeptul său, Ivan Feodorov, a deschis un atelier tipografic. El a avut de înfruntat însă o aprigă opoziţie, căci pentru mulţi tipărirea cărţilor părea un sacrilegiu. În tradiţia ortodoxiei ruseşti a scrie însemna a copia şi recopia, după un model sugerat de Dumnezeu, singurul creator adevărat. Scribul era acela care copia adevărul divin, dar şi o fiinţă responsabilă din punct de vedere moral de puritatea muncii pe care o înfăptuia. Lucrul cu pana presupunea nu numai o stare de spirit deosebită, dar şi o serie întreagă de gesturi rituale, cum ar fi spălarea prealabilă a mâinilor. Manuscrisele aveau o valoare aproape sacră, alinau suferinţele sufletului şi cultivau spiritul. Toate acestea cădeau în ridicol în faţa unei

maşini. Acceptarea noii concepţii asupra cărţii necesita prin urmare timp. Obligat să aştepte, Ivan Feodorov a trebuit să-şi transfere atelierul în Volânia. În secolele XVI–XVII Ucraina făcea parte din Polonia, ceea ce îi înlesnea integrarea mai rapidă a influenţelor culturale venite din Occident.

O problemă a Bisericii

Tipărirea cărţilor, la început interzisă, şi-a croit totuşi drum printre aceia care se preocupau de uniformizarea cărţilor liturgice (*Trebnic* sau *Slujebnic*[87]). Fiind utilizate practic zi de zi, manuscrisele acestor culegeri liturgice se deosebeau unul de celălalt prin numărul de capitole (care varia între 89 şi 159), amănuntele textelor şi ale rubricilor. Preocupaţi de această stare de dezordine, autorităţile ecleziastice şi marele cneaz Vasili al III-lea l-au adus la Moscova pe Mihail Trivoulis, zis Maxim Grecul, călugăr de la Muntele Athos, vestit pentru vasta sa cultură teologică. Corecturile pe care el le-a făcut pe marginea cărţilor sfinte au suscitat o puternică iritare. Cu toate acestea, în 1602 a fost tipărită, pentru prima oară în Rusia, varianta încă neuniformizată a textelor liturgice de uz curent.

În 1615 s-a pus problema unei noi ediţii şi călugării de la mânăstirea Sfânta Treime-Serghei au fost însărcinaţi cu stabilirea unei versiuni atent revizuite pentru uzul Bisericii. Trei ani mai târziu, corecturile făcute de ei, prezentate în faţa Sinodului, au declanşat dezbateri aprige. Deşi nu fusese pusă sub semnul întrebării nici una dintre dogme, iar disputele nu vizau decât forma textului şi alegerea anumitor variante lexicale, sinodul, în

[87] Denumirea uneia dintre cele mai importante cărţi liturgice, care la noi poartă azi denumirea de *Molitfelnic*. Cartea cuprinde rugăciuni (molitfe) şi slujbe la cele mai importante evenimente din viaţa comunităţii creştine (botez, cununie, înmormântare, sfinţirea bisericii etc.), precum şi rânduiala săvârşirii sfintelor taine şi liturghii. Fiind o carte al cărei conţinut s-a cristalizat în timp, deosebirile dintre diversele variante au fost aproape mereu considerabile, ceea ce impunea, cum e şi cazul de faţă, revizuirea sa periodică (n.tr.).

frunte cu însuşi ţarul, a condamnat munca monahilor. Modificarea textelor consacrate prin tradiţie şi tipar, fie ea şi minoră, din raţiuni ţinând de logică sau de critică literară, era considerată un act prea îndrăzneţ.

În Sinod primase opinia majorităţii clerului, dar adevărata miză a corectării textelor liturgice, de care clerul superior era foarte ataşat, nu a dispărut o dată cu aceasta. *Epoca tulburărilor* zdruncinase serios prestigiul Bisericii. Descriind ruina morală şi materială a ţării în aceste vremuri, Paliţân insista în mod deosebit asupra stării de decădere prin care trecea Biserica: lăcaşurile lui Dumnezeu serveau drept grajduri cailor, în faţa altarelor erau hrăniţi acum câinii, curtezanele foloseau vasele de cult pentru orgiile lor, erau profanate icoanele, preoţii erau supuşi la umilinţe şi torturi, credincioşii se refugiau către locuri nelocuite şi mureau fără spovedanie ... În toate aceste nenorociri se recunoştea braţul răzbunător al lui Dumnezeu. Redresarea situaţiei generale, readucerea credincioşilor către Biserică, redobândirea de către aceasta a locului de frunte în viaţa cotidiană şi spirituală a ruşilor – iată adevărata miză a reformelor ce trebuiau începute, între ele numărându-se, firește, şi revizuirea cărţilor liturgice.

Reforma patriarhului Nikon

Revigorarea Bisericii naţionale a constituit unul dintre cele mai importante obiective ale ţarului Alexei Mihailovici (1645–1676). El înfiinţase grupul *Prietenilor lui Dumnezeu* care-i reunea pe duhovnicul său, Vonifatiev, pe Rtişcev, şambelanul său, clericii Nikon, Avvakum, Daniel, precum şi alte câteva personaje apropiate. Nikon, personaj de origine ţărănească, devenit stareţul unei mânăstiri din Moscova, se distingea prin inteligenţa, forţa sa de caracter şi ambiţiile care-l stăpâneau. În 1652 a fost ales patriarh. În cursul ceremoniei de alegere, în prezenţa curţii şi a clerului superior, Nikon a ştiut să obţină ca ţarul să îngenuncheze în faţa sa şi să-l roage să accepte funcţia de

patriarh, deşi ritualul nu prevedea nicicum acest lucru. Ideea supremaţiei puterii spirituale asupra celei seculare îl obseda. Curând, el va intra în conflict cu grupul *Prietenilor lui Dumnezeu*, în special în mai vechea chestiune, încă arzătoare, a tipăririi cărţilor de cult.

În această epocă, la Kiev fuseseră tipărite numeroase cărţi religioase, graţie îndeosebi mitropolitului Petru Movilă[88], care făcuse din vechea capitală un distins centru de cultură şi întemeiase aici, în 1632, un Colegiu (un fel de Şcoală superioară slavo-orientală) care se bucura de o remarcabilă influenţă în Rusia. În 1649, ţarul a adus la Moscova câţiva cărturari kieveni, singurii capabili „*să traducă Sfânta Scriptură din greacă în slavonă*". Analizând problema, aceştia au descoperit nu numai erori de copiere dar şi interpolaţii în raport cu textele originale greceşti, elemente altminteri comune în practica obişnuită din Biserica rusă încă din vremuri foarte vechi. Ruşii îşi făceau semnul crucii cu două degete, pe când grecii se închinau cu trei, primii pronunţau de două ori *aleluia*, iar cei din urmă de trei ori. La ruşi, procesiunile (în jurul vaselor pentru botez, în jurul stranei, cu ocazia ceremoniei căsătoriei sau în jurul bisericii, la Paşte) înaintau în sensul rotaţiei soarelui, în vreme ce la greci ele se desfăşurau în sensul opus. Şi unii şi ceilalţi citeau în mod diferit anumite fragmente ale *Crezului* şi scriau deosebit numele Mântuitorului. Slujba propriu-zisă prezenta la rându-i o seamă de trăsături dis-

[88] Petru Movilă (1596–1646) este una din marile personalităţi ale istoriei spaţiului ortodox. Arhiepiscop al Kievului şi mitropolit de Halici, Petru provenea din familia domnitoare a Movileştilor, care a deţinut tronul Moldovei în mai multe rânduri, la sfârşitul veacului al XVI-lea şi începutul celui următor. Este autorul unor ediţii remarcabile ale cărţilor liturgice, cu un mare impact în Biserica de Răsărit, şi al celebrei *Mărturisiri ortodoxe*, scrisă iniţial în latină şi aprobată de Patriarhia ecumenică în 1643 (n.tr.).

tinctive. Ruşii se prosternau, de pildă, de mai multe ori în loc de două etc. Pentru aceştia însă, caracterul particular al propriilor rituri constituia cea mai bună dovadă că Biserica lor, spre diferenţă de cea greacă, urma întocmai calea cea dreaptă a adevăratei credinţe.

În 1653, după o examinare aprofundată a corecturilor realizate de cărturarii kieveni, Nikon le-a dat dreptate şi a demarat marea sa reformă, marcând totodată ruptura cu majoritatea vechilor săi tovarăşi. Sinodul a sprijinit acţiunea patriarhului şi în doi ani principalele modificări *ale cărţilor şi riturilor liturgice* erau deja un fapt împlinit. Sinodul din 1656, alcătuit din patriarhii Bisericii de Răsărit (Constantinopol, Alexandria, Antiohia şi Ierusalim) a consfinţit reforma, aruncând totodată anatema asupra partizanilor Bisericii tradiţionale. Preoţii au fost obligaţi să ardă vechile cărţi sau să le înlocuiască cu cele noi, corectate şi să introducă pretutindeni noile rituri. Cei care refuzau erau excomunicaţi.

Extremismul lui Nikon, orgoliul şi măsurile arbitrare luate de el, ca şi pretenţiile de a deţine o putere egală cu cea a ţarului au provocat în cele din urmă ruptura dintre cei doi. În 1658, Nikon s-a retras într-o mănăstire în speranţa că ţarul îl va rechema. Socotelile sale s-au dovedit însă greşite. În 1664, când a vrut să-şi reia scaunul patriarhal, ţarul l-a exilat în nord, pentru ca în 1667 Sinodul să-i retragă demnitatea de patriarh.

Ataşamentul faţă de vechile rituri

Reforma fusese concepută de o elită savantă pentru a îndrepta săvârşirea riturilor, dar ea trebuia acceptată şi de marea masă a credincioşilor, foarte ataşaţi ritualului tradiţional. Într-o lume în care oriunde fenomenul religios făcea parte din viaţa şi gândirea de zi cu zi a fiecăruia, moscoviţii reuşeau totuşi să-i uimească pe observatorii străini prin abundenţa dovezilor

de ataşament faţă de religie. Numărul de biserici, în special, părea imens. Într-adevăr, în secolul al XVII-lea revenea o biserică la 25 de gospodării în oraşele vechi, la 50 de gospodării în cele mai noi şi la 100 în zonele rurale. Moscoviţii pretindeau că deţin nu mai puţin de 1600. Niciodată nu au fost atâtea biserici la Moscova dar, la începutul secolului al XIX-lea, legenda mai circula încă. Observaţiilor datorate călătorilor străini li se poate adăuga lunga listă de funcţiuni pe care biserica le îndeplinea în micul univers local ce gravita în jurul ei: loc de adunare, de sărbătorire şi de comerţ, antrepozit, arhivă şi vistierie, şcoală şi spital, închisoare şi pivniţă de vinuri... În spatele zidurilor mânăstirilor, în fapt adevărate fortăreţe, se adăposteau, alături de focare de propagare a cuvântului lui Dumnezeu, mici întreprinderi meşteşugăreşti şi birouri de finanţe, căci preoţii şi călugării erau adesea singurii care ştiau să scrie şi să citească.

Dar lucrul cel mai uimitor pentru străini era rolul icoanelor. Ele se aflau pretutindeni, pe iconostasul din biserică, pe pereţi, de-a lungul drumurilor, la răscruci, la intrarea în oraşe sau sate. În case le era rezervat locul cel mai de cinste, în faţa intrării, pentru ca musafirul mai întâi să se închine. O asemenea icoană putea căpăta valoare de talisman, însoţindu-l pe purtător toată viaţa. Unele icoane făcătoare de minuni, cum era aceea a Maicii Domnului din Vladimir, atrăgeau mulţimi de pelerini şi erau transportate dintr-o localitate în alta, făcând obiectul veneraţiei populare.

În fine, mai era omniprezentul semn al crucii. Oamenii se închinau în faţa icoanelor la răsăritul soarelui, gestul era repetat de trei ori în cursul dimineţii, la plecarea din casă privind spre biserică, spre Răsărit şi cele patru zări, pentru a mulţumi astfel Creatorului. Se făcea semnul crucii înainte de masă şi în orice altă ocazie, pentru a evita nenorocirea şi a alunga spiritele rele. Străinii nu se înşelau deloc atunci când afirmau că ruşii aveau mai degrabă nevoie de manifestări exterioare de religiozitate decât de dogme. Formele rituale aveau mai mare importanţă pentru ei decât credinţa propriu-zisă; cea mai bună dovadă în acest sens o constituie receptarea reformei lui Nikon în rândul partizanilor Bisericii tradiţionale.

Schisma în Biserica rusă

Începutul schismei e marcat de Sinodul din 1667. Calitatea cărţilor de cult, aflată de multă vreme în centrul preocupărilor cărturarilor din secolul al XVII-lea, se transforma acum într-o problemă generală: societatea se găsea împărţită între partizanii şi adversarii reformei. Aceştia din urmă, numiţi „de rit vechi", îl urmau pe protopopul Avvakum. Torturile suferite, deportarea şi martiriul la care fusese supus, dar şi devotamentul fanatic faţă de propriile convingeri, erudiţia şi inteligenţa pe care le poseda, au făcut din el îndrumătorul spiritual şi totodată simbolul vechii credinţe. Excomunicaţi, vechii credincioşi, care proveneau din toate categoriile sociale, s-au refugiat în pădurile din nord sau au căutat adăpost la cazaci. Adesea, modul lor de apărare a credinţei şi de afirmare a ei era autodafeul colectiv.

Semnificaţia culturală a reformei şi consecinţele sale

Ce aveau de apărat vechii credincioşi tradiţionalişti şi către ce aspirau inovatorii? În spatele semnului crucii cu două degete, la care ţineau cu fanatism primii, şi al celui cu trei degete, cu care s-au obişnuit repede cei din urmă, se ascundea o problemă fundamentală, care depăşea cadrele strict ecleziastice, şi anume aceea a drumului pe care vechea cultură rusă îl avea de urmat.

Până în secolul al XV-lea Rusia aparţinuse universului cultural al aşa-numitei *Slavia Orthodoxa*. După uniunea de la Florenţa şi căderea Constantinopolului, dat fiind faptul că întreaga regiune balcanică devenise provincie a Imperiului otoman, singurele ţări ortodoxe care-şi păstraseră independenţa rămăseseră Rusia, Georgia şi

Moldova[89]. Secolul al XVI-lea rusesc fusese deci plasat sub semnul izolării culturale. Discuţiile intelectuale ale acestei epoci nu vizau practic decât teoria şi practica puterii monarhice. Într-un pamflet din 1585, pastorul german Oderborn aprecia că Ivan al IV-lea „*fusese recunoscut încă din timpul vieţii Dumnezeu pe pământ, împărat şi papă*". În secolul al XVII-lea, Rusia începe să iasă din izolare datorită contactelor cu vecinii săi apuseni, de unde sufla deja un vânt ce prevestea secularizarea culturii. Venise şi rândul culturii ruse să-şi însuşească ideile Renaşterii în formele barocului ortodox (influenţe ucrainene şi bieloruse) sau catolic (influenţe polone).

Inovatorii erau riguroşi în domeniul sacrului, reclamând, spre exemplu, reglementarea şi îndreptarea savantă a cărţilor de cult. Acest rigorism era însoţit însă de o toleranţă neîntâlnită până atunci în sfera profanului, fapt atestat de o oarecare înclinaţie către cultura laică şi către ştiinţe, în contradicţie cu atitudinea Bisericii ruse tradiţionale. Inovatorii aparţineau unui mediu influenţat de atitudinea optimistă proprie barocului care reabilita literatura antică, muzica şi pictura profane, până atunci interzise. Tocmai în acest mediu se bucură de succes predicile, operele pedagogice şi poetice ale lui Simeon de Poloţk, cărturar bielorus provenit din Colegiul lui Petru Movilă, şi care avea ulterior să devină dascălul copiiilor ţarului Alexei Mihailovici.

Tradiţionaliştii, ferm convinşi că întreaga viaţă a omului trebuie însoţită de un permanent efort de perfecţionare spirituală, singura în stare să-i asigure accesul la viaţa veşnică, admiteau că Dumnezeu cerea totul de la fiinţa umană şi, prin urmare, fiecare act trebuia subordonat

[89] Autoarea omite Ţara Românească din această enumerare; începând cu sfârşitul sec. al XV-lea – începutul sec. al XVI-lea, ţările române au fost nevoite să accepte suzeranitatea otomană, păstrându-şi, totuşi, un statut de autonomie (n.tr.).

operei mântuirii. Tipul uman pe care ei îl venerau, în trecut ca şi pentru viitor, era martirul. Protopopul Avvakum care petrecuse cincisprezece ani într-o temniţă subterană şi sfârşise pe rug, era modelul lor spiritual, cel care îi inspira prin predicile şi autobiografia scrisă cu mult talent literar.

Polemica se referea la valoarea culturii vechi ruseşti. Inovatorii negau „autenticitatea" acesteia; după ei, cultura rusă nu reprezenta nimic, totul trebuia reluat de la punctul zero, urmând modele europene, în vreme ce tradiţionaliştii apărau „autenticitatea ei", născută din bogăţia culturală autohtonă. Şi unii şi alţii se întemeiau pe argumente ce insistau fie asupra derizoriului, fie, din contră, asupra măreţiei culturii vechi, dar aceste dezbateri aveau să ia curând o altă întorsătură. În fapt, sciziunea şi-a găsit expresia simbolică în disputa asupra semnului crucii – element fundamental ce exprima cel puţin două confruntări: una la nivelul individului, între intelect şi spirit, cealaltă la nivel social, între cultura populară rusă şi cultura savantă de provenienţă străină. Între 1653 şi 1667 polemica fusese în primul rând de natură teologică, dar pe măsură ce schisma se adâncea, opoziţia dintre vechea şi noua credinţă se repercuta asupra vieţii cotidiene a milioane de oameni.

Analizând consecinţele reformei, se cuvine să subliniem că aceasta nu aducea nici o atingere fundamentelor religiei ortodoxe, ceea ce ne permite să afirmăm că Rusia nu a cunoscut Reforma în sensul occidental al termenului[90].

---

[90] Comparaţia este din capul locului uşor forţată, dar utilă pentru cititorii francezi cărora li se adresează autoarea. Se ştie că Reforma, iniţiată de Martin Luther în spaţiul german şi continuată apoi în diverse formule în întreaga Europă Apuseană, îşi centra efortul tocmai pe interpretarea considerabil diferită a fundamentelor dogmatice ale religiei creştine catolice, punând, de asemenea, în discuţie nu numai sistemul instituţional al Bisericii romane, dar şi atitudinea omului faţă de viaţa pământeană şi de Mântuire. Aşa-numita reformă din Biserica rusă se mărgineşte la chestiuni de rit (n.tr.).

Schisma a făcut Biserica oficială să piardă o treime dintre credincioşii săi, populaţie ce avea să se dovedească o rezervă inepuizabilă de adepţi pentru toate mişcările antiţariste ce vor urma. O simplă ruptură între elită şi masa poporului de rând la origine, în secolul al XVIII-lea fenomenul se va transforma, prin voinţa lui Petru cel Mare, într-o prăpastie totală.

Conflictul personal dintre patriarhul Nikon şi ţarul Alexei Mihailovici a afectat legătura ce unea puterea seculară şi Biserica ortodoxă. Din acest punct de vedere, reforma lui Nikon este parte constitutivă a consolidării autocraţiei ruse. Înainte de reformă, Biserica, în calitatea sa de mare proprietar funciar, se bucura de privilegii pe care alţi proprietari le pierduseră de mult. După căderea lui Nikon, în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea şi al întregului secol următor, statul avea să subordoneze treptat Biserica, deposedând-o de bunurile pe care le deţinea.

III. Către alte orizonturi

Într-o Europă care se îndrepta către modernitate, în cursul secolului al XVII-lea, Rusia se făcea remarcată prin trăsăturile sale particulare şi arhaice. Pe de altă parte, ea anticipa reformele ce vor avea loc sub domnia lui Petru cel Mare, în primul pătrar al secolului al XVIII-lea.

Teritoriul unui imperiu

Ivan al III-lea definise coordonatele politicii expansioniste ale statului rus pentru cele două secole ce aveau să-i urmeze.

În sud-est, ambiţiile marelui cneaz vizau teritoriile Hoardei de Aur. El a reuşit anexarea temporară a

Kazanului (1487), desăvârşită de Ivan al IV-lea (1552) care alipea astfel statului rus un hanat populat de cele mai diverse etnii (mordvini, ciuvaşi, tătari, udmurţi, başkiri, mari). Acestuia i se adăuga curând şi Astrahanul (1556), hanat unde stăpâniseră până atunci nogaii şi başkirii. Hanatul Crimeii, protejat de sultanul otoman[91], rămăsese de neatins; în schimb, statul moscovit reuşise să-şi însuşească întreaga regiune a bazinului Volga.

Istoricii au apreciat aceste prime cuceriri făcute în dauna unor popoare neslave şi musulmane drept începuturile Imperiului rus. Desigur, nu era prima oară când ruşii stăpâneau asupra vecinilor lor; între secolele XI–XV novgorodienii percepeau tribut numeroaselor populaţii din nord, iar slavii instalaţi în nord-est interveniseră adesea în spaţiile fino-ugrice. Însă în lipsa unui stat centralizat, aceste evenimente nu căpătaseră sensul unei politici imperiale coerente. În secolul al XVI-lea, ţarul construia cu bună ştiinţă un imperiu, iar ideologii puterii monarhice înfăţişau toate aceste cuceriri ca pe o legitimă reconstituire a patrimoniului său (*votcina*) strămoşesc.

La sud de Tula fuseseră construite câteva linii fortificate împotriva invaziilor tătare, devastatoare mai ales în anii 1571 şi 1572. Regiunile care se întindeau de-a lungul acestor fortificaţii (Kursk, Voronej, Tambov) au fost populate cu repeziciune, pe de o parte datorită împărţirii de către ţar a posesiunilor în regim de *pomestie*, pe de alta datorită fluxului de ţărani fugari din regiunile centrale. O dată cu anii 1670, proprietarii acestor noi domenii au început să atragă

[91] Hanatul Crimeii beneficia de un statut special în cadrul sistemului politic otoman, statut conferit de calitatea sa de stat islamic. Tătarii au fost secole de-a rândul aliaţi preţioşi pentru Poartă, cu rol deosebit în apărarea frontierelor. Se bucurau de o largă autonomie, într-un fel comparabilă cu aceea a ţărilor române (n.tr.).

masiv şerbi din alte părţi ale Rusiei. Colonizarea rusească a bazinului Volgăi s-a intensificat la rândul său, graţie construirii liniei fortificate de la Simbirsk. Puterea a trecut treptat de la o politică agresivă la una flexibilă, instalând aici funcţionari ruşi, dar atrăgându-şi totodată colaborarea prinţilor şi mârzacilor tătari care s-au înrolat în slujba ţarului în schimbul acordării de pământuri. Cea mai mare parte a populaţiei de pe Volga depindea de statul rus, spre care se duceau tributuri în blănuri (*iasak*). La aceeaşi obligaţie erau supuşi nomazii calmuci şi nogai, care locuiau teritoriile aflate mai la est, de-a lungul laikului (Ural). În secolul al XVII-lea au fost făcuţi şi primii paşi către Caucazul de Nord, unde Rusia obţinea mica regiune Kabarda.

În est, prioritatea politicii lui Ivan al IV-lea era deţinută de cucerirea Hanatului de Sibir, dar, ocupat fiind cu războiul livonian şi avându-i în coastă pe nogai, ţarul nu a avansat în această direcţie. Cucerirea Siberiei a fost înlesnită de o iniţiativă particulară. Deschiderea căii comerciale pe Marea Albă (Arhanghelsk, întemeiat cu ajutor englez în 1583) i-a îndemnat pe comercianţii ruşi să caute animale cu blană preţioasă în zona de dincolo de Ural. Acesta era şi cazul lui Stroganov, prosper proprietar de saline în nord şi pe Kama, care obţinuse din partea ţarului, în schimbul serviciilor prestate în *opritcinina*, un privilegiu ce-i permitea să exploreze teritoriile aflate pe malurile fluviilor Tobol, Irtâş şi Obi. În 1582 el a trimis în această regiune a Siberiei un detaşament de 540 de cazaci sub conducerea lui Ermak. Aflând de această expediţie, ţarul l-a rechemat pe Ermak pentru a evita un eventual conflict cu hanul de Sibir, dar mesagerul său a ajuns prea târziu, tocmai când cazacii ocupaseră deja Kaşlâk, capitala hanatului. Ermak a petrecut doi ani explorând Irtâşul şi Obi după care şi-a pierdut viaţa într-o încăierare cu tătarii; cei 90 de însoţitori ai săi au părăsit atunci Siberia.

După această deschidere de drum, înaintarea ruşilor a continuat cu paşi de uriaş: Eniseisk (1619), Iakuţk (1632), Ohoţk (1649)... Întemeierea acestui din urmă oraş, tocmai în extremitatea orientală a Siberiei, simboliza în fapt completa luare în stăpânire a regiunii, întreprindere destul de lesnicioasă având în vedere slaba densitate a locuirii şi superioritatea militară a ruşilor, ceea ce nu a însemnat că populaţiile siberiene nu le-au opus o rezistenţă înverşunată.

Era rândul puterii să stabilească cu grijă politica de urmat în noile teritorii. La sfârşitul secolului al XVII-lea oraşele siberiene numărau cu totul aproximativ 12 000 de locuitori (militari, clerici, negustori). Ele se înfăţişau ca nişte mici fortăreţe a căror menire era de a percepe *iasak*-ul de la autohtoni, dar şi un impozit în blănuri de la ruşii care cutezau să se aventureze până la locurile de vânătoare din regiunea Iakuţk (drumul dus-întors dura patru ani). Era nevoie de curaj pentru a te încumeta pe drumurile Răsăritului extrem, dar la capătul aventurii te putea aştepta bogăţia. Pământurile siberiene, cu excepţia celor acordate Bisericii, aparţineau statului. Urmând drumul deschis de soldaţi, ţăranii ruşi au început şi ei să se instaleze puţin câte puţin în Siberia occidentală, transformând regiunea într-un adevărat grânar.

În vest, politica lăsată moştenire de Ivan al III-lea îşi propunea *adunarea pământurilor ruseşti*, care la vremea aceea aparţineau Lituaniei, şi expansiunea către Marea Baltică. Această logică a dus la luarea Smolenskului (1514) şi a întregii regiuni din jur (o parte din Bielorusia), definitiv ataşate la statul moscovit în urma războiului împotriva statului polono-lituanian. Ţarul putea obţine astfel, prin armistiţiul de la Andrussovo, semnat la sfârşitul acestui război, o mare parte din Ucraina, tot malul stâng al

al Niprului şi Kievul, pe malul drept al fluviului. Acesta din urmă, încredinţat Moscovei pentru doi ani, conform tratatului, avea să rămână până la urmă definitiv în cadrul Imperiului rus. Cucerirea lui a avut o importanţă simbolică pentru Moscova unde domnea convingerea că se recupera astfel, pe cale legitimă, patrimoniul strămoşesc.

Acesta este spiritul care, în 1654, a animat alianţa dintre ţarul Alexei Mihailovici şi cazaci, alinaţă încheiată la Pereiaslav cu hatmanul Hmielniţki[92]. În acest acord ţarul se intitula *autocrat al întregii Rusii Mari şi Mici* considerând şi această din urmă regiune ca fiind propria sa *votcina*. Războiul împotriva Poloniei şi Lituaniei, în care ţarul s-a implicat de partea cazacilor, era dus pentru apărarea „supuşilor săi". Cazacii nu vedeau cu aceiaşi ochi actul de la Pereiaslav; pentru ei era vorba doar de o simplă alianţă militară, de felul celor pe care Moscova le încheia în mod tradiţional cu popoarele nomade din stepă. Un asemenea act nu ar fi avut cum să pună în discuţie autonomia de care se bucurau şi putea fi oricând reziliat. Numai că statul moscovit nu va mai lăsa nicicând din mână Ucraina, iar cazacii îşi vor pierde treptat autonomia (sfârşitul secolului al XVIII-lea).

Primele tentative de a obţine ieşirea la Marea Baltică au eşuat în vremea lui Ivan al III-lea, ca şi cele ce vor urma, în cursul războiului împotriva Livoniei

92 Bogdan Hmielniţki este un personaj deosebit în istoria cazacilor, considerat de istoriografia ucraineană şi rusă drept întemeietorul statului independent ucrainean. El a avut relaţii şi cu Moldova lui Vasile Lupu, care nădăjduia că se va putea bizui pe cazaci într-o eventuală campanie de eliberare de sub dominaţia Porţii. Fiica domnului moldovean, Ruxandra, a fost căsătorită cu Timuş, fiul şi moştenitorul hatmanului cazac (n.tr.).

(1558-1583)[93]. Acest obiectiv a fost atins abia de Petru cel Mare care a câştigat Războiul Nordului (1700-1721) şi s-a proclamat împărat[94]. Recunoaşterea oficială a titlului de către ceilaţi monarhi a transformat din punct de vedere juridic statul moscovit în imperiu.

Dezvoltarea economică

Agricultura. Metodele şi tehnicile agricole erau încă arhaice: abandonarea terenurilor epuizate, lucrul cu aratrul, absenţa îngrăşămintelor pe ogoarele lăsate în pârloagă. Totuşi, de la sfârşitul secolului al XVI-lea, în regiunea centrală, ce gravita în jurul Moscovei, ca şi în zonele nord-vestice, în împrejurimile oraşelor Novgorod şi Pskov – regiuni intens populate în care suprafeţele lăsate în refacere erau relativ reduse prin comparaţie cu cele cultivate – se practica deja sistemului asolamentului trienal. Culturile erau mai bine îngrijite şi era utilizat plugul. Ca o regulă generală însă, se poate admite că randamentele agricole erau încă slabe, iar recoltele se aflau la discreţia celei mai mici intemperii. Progresele agricole, lente şi localizate regional, puteau fi oricând obstrucţionate şi chiar anihilate, ceea ce s-a şi întâmplat în timpul regimului de excepţie instituit de Ivan cel Groaznic şi al tulburărilor de la începutul veacului al XVII-lea.

Meşteşugurile. Progresele tehnice nu au fost notabile, dar meşteşugurile au cunoscut totuşi o revigorare considerabilă, atât în oraşe cât şi în zonele rurale. Uneltele şi metodele de

---

93 Livonia sau Letonia, a cărei majoritate covârşitoare a populaţiei era constituită de letoni, era un stat întemeiat la răsărit de Marea Baltică în veacurile XIII-XIV de către cavalerii teutoni.

94 Petru Alekseevici Romanov (1682-1725), a fost iniţiatorul unui amplu program de reformare a statului şi a societăţii ruse, inspirat de modelele occidentale (olandez, suedez şi englez). Războiul Nordului, purtat împotriva Suediei, i-a asigurat nu numai ieşirea la Marea Baltică, dar şi controlul comerţului pe această rută maritimă. În cursul războiului, Petru a încercat şi o campanie antiotomană în alianţă cu Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei. După înfrângerea de la Stănileşti (1711), acesta din urmă s-a refugiat în Rusia, devenind unul dintre colaboratorii ţarului (n.tr.).

lucru erau încă elementare, căci artizanii urbani produceau în genere obiecte sau produse alimentare care nu necesitau performanţe tehnice deosebite. După mărturiile lui Iuri Krizanic (enciclopedist croat, venit în 1659 în Rusia, exilat apoi în Siberia şi, în fine, lăsat liber să plece în 1678), tâmplarii ruşi utilizau rar ferăstrăul, lucrând cel mai adesea numai cu securea. Doar producţia de obiecte de lux (ceasornice, bijuterii, arme) a cunoscut o dezvoltare importantă, datorită importului de mână de lucru din străinătate. Artizanii de origine germană, engleză sau olandeză au fost angajaţi pentru a lucra în marile oraşe, unde s-au organizat în corporaţii meşteşugăreşti. Obişnuiţi din Occident cu ideea că meşteşugarii formau o categorie socială avută şi deloc lipsită de influenţă, ei se deosebeau profund de confraţii lor ruşi, săraci şi mereu consideraţi o categorie inferioară a populaţiei urbane. La sate, meşteşugurile ocupau un loc mai important decât în secolele precedente; în afară de meşterii calificaţi, ţăranii îşi consacrau la rându-le o parte din timp producerii de ţesături, a lânii şi altor activităţi artizanale. Artizanii de profesie se concentrau uneori în mânăstiri, îi putem regăsi şi pe marile moşii; rolul lor a crescut simţitor o dată cu orientarea producţiei către piaţă.

Sectorul manufacturier a luat fiinţă prin iniţiativa statului care a atras întreprinzători şi specialişti străini pentru a construi manufacturi în Rusia. Astfel, în 1639, suedezii au construit o sticlărie la 50 de km de Moscova, iar către 1640 se ridicau în regiunea Tula primele manufacturi de armament, instalate de olandezi, încercare timidă de a limita importurile prea costisitoare. În aceste centre de producţie industrială lucrau 119 muncitori, din care 56 erau de origine străină. La mijlocul secolului apăreau câteva ateliere metalurgice în regiunea Ural şi în cea a Moscovei. La sfârşitul secolului, danezii au construit o întreprindere similară în regiunea Oloneţ. Pe litoralul Mării Baltice, englezii şi olandezii controlau producţia de funii.

Atunci când manufacturile nu erau fondate şi administrate de străini, ele aparţineau în general statului. La Moscova funcţionau câteva manufacturi textile, o tipografie, un atelier de bătut monede care depindeau toate direct de Kremlin. Existau, în fine,

întreprinderi, foarte puţine de altfel, ce luaseră fiinţă ca urmare a iniţiativei private, precum cele câteva centre de prelucrare a pielii de la Kazan şi Iaroslav sau salinele care aparţineau lui Stroganov.

Oraşele. La mijlocul secolului al XVII-lea, Rusia număra 254 de oraşe. Dimensiunea redusă a acestora – între 2 000 şi 3 000 de locuitori în medie – făcea din Moscova, cu cei 135 000 de locuitori ai săi, un oraş de proporţii excepţionale. Această cifră este însă palidă prin comparaţie cu numărul de locuitori din oraşele importante ale Apusului european. În schimb, ea reprezintă semnul incontestabil al progresului cunoscut de fenomenul urban în Rusia, unde numărul de oraşe, al căror centru se înconjura de suburbii populate de artizani şi negustori, creştea mereu. Construcţiile continuau să fie din lemn, în pofida incendiilor frecvente. Şi în acest domeniu se văd însă semne de progres: chiar dacă zidurile şi fortificaţiile de piatră sunt încă rare, oraşele se înconjurau din ce în ce mai des cu palisade de pământ şi şanţuri adânci, menite să protejeze populaţia suburbiilor situate în afara Kremlinului.

Coordonatele economiei de schimb ruse. În secolul al XVI-lea economia de tip domenial, deşi încă solid înrădăcinată (ea avea să se menţină în Rusia până în secolul al XIX-lea), începea să-şi vădească slăbiciunile. *Votcina* şi, cu atât mai puţin, *pomestie* (cu dimensiuni mai reduse şi o structură economică mai puţin diversificată) nu mai reuşeau să subziste bazându-se doar pe propriile resurse. Ambele resimţeau nevoia unei pieţe care avea să se dezvolte datorită începuturilor specializării regionale şi a comerţului en gros. De două sau de trei ori pe an, în punctele geografice vitale ale fluxului de schimb, aveau loc târguri şi iarmaroace în care veneau negustori din toate colţurile Rusiei şi uneori şi din străinătate. Schimburile dintre regiuni erau accelerate de cererea de pe piaţa externă.

Schimburile internaţionale, multă vreme limitate, au cunoscut un adevărat avânt. În nord, prin portul Arhanghelsk intrau produsele manufacturate (arme, lingouri de fier, metale preţioase, ţesături, obiecte de lux) venite din Scandinavia şi Europa Occidentală şi erau expediate roadele pământurilor şi pădurilor ruseşti. Legăturile negustorilor ruşi cu lumea exterioară

erau asigurate de negustorii germani sau suedezi şi de navele engleze sau olandeze, căci Rusia nu poseda încă o marină comercială. Anexarea Kazanului şi a Astrahanului a asigurat, în fine, ruşilor controlul drumului care ducea către Caucaz şi, de aici, spre Iran. Prin Kazan trecea de asemenea drumul Uralilor, către Asia Centrală, unde Buhara era cel mai important centru comercial. Marea Neagră rămânea însă închisă accesului Rusiei, iar litoralul ei nordic se găsea încă sub control tătar[95]. Legătura cu China se realiza prin caravanele, foarte rare de altfel, ce străbăteau spaţiile aproape pustii ale Siberiei.

Statul juca un rol extrem de important în dezvoltarea comerţului; aproape toţi negustorii se aflau în subordinea sa. Marii comercianţi (aproximativ treizeci de persoane în cursul secolului al XVII-lea) se bucurau de un statut deosebit: privilegii fiscale, juridice, economice, dreptul de a călători, drept de reprezentare în Adunarea ţării. Cei mai puţin privilegiaţi, care erau şi cei mai numeroşi (350 de persoane), serveau de asemenea interesele ţarului în relaţiile cu exteriorul. Exista, în fine, o a treia categorie, orientată către piaţa internă, care beneficia, la rându-i, de oarecare privilegii. Altminteri, în absenţa aurului şi argintului, penuria de numerar şi natura primitivă a schimburilor constituiau marea slăbiciune a Rusiei care nu cunoştea practicile financiare devenite curente în Occident[96]. Pentru a remedia situaţia, puterea a utilizat la maximum reţeta mercantilistă[97] şi s-a angajat personal în afacerile comerciale,

---

[95] Este vorba despre tătarii din Crimeea, vasali ai Porţii otomane. Rusia va pătrunde deplin în Marea Neagră abia o dată cu tratatul de la Adrianopol, în 1829 (n.tr.).

[96] Spre comparaţie, e bine să amintim nu numai comerţul la lungă distanţă efectuat îndeosebi de englezi şi olandezi, dar şi dezvoltarea remarcabilă a centrelor financiare, precum Anvers sau Amsterdam, care lucrau deja cu monedă de cont şi cristalizaseră un sistem bancar eficient (n.tr.).

[97] Mercantilismul este un curent de gândire economică axat pe rolul determinant al statului în dinamica economiei. Accentul cade pe importanţa deosebită a activităţilor comerciale (îndeosebi a exporturilor) şi a impozitelor care, se considera, erau menite să asigure statului necesarul de lichidităţi (n.tr.).

instituindu-şi în 1662 monopolul asupra celor patru produse de bază ale exportului rusesc (blana de zibelină, potasa, gudronul şi cânepa) şi exercitându-şi dreptul de preemţiune asupra oricărei mărfi de import[98]. Jumătate din veniturile tezaurului provenea din taxele pe alcool şi din vămi.

Cu tot avântul economic pe care l-a reprezentat secolul al XVII-lea, în Rusia nu sunt de găsit practic deloc urmele iniţiativelor private. Capitalurile ruseşti nu există încă, cu atât mai puţin o piaţă a mâinii de lucru libere sau vreo diferenţiere socială notabilă în rândurile ţărănimii. Relaţiile capitaliste, deja evidente în Occident, erau prin urmare cu totul absente în Rusia.

Semnele înnoirii culturale

Simpla parcurgere a cronicilor vechi este suficientă pentru a sesiza importanţa „tăcerii" în conturarea idealului de viaţă al Evului Mediu rusesc. Ea reprezintă marca unui stil de viaţă sau a unei domnii reuşite sau poate ilustrează o categorie de gândire specifică în perceperea lumii. Printre reproşurile aduse *tâlharului de la Tuşino*, cel de a fi îndrăznit să „rupă tăcerea" figura la loc de frunte. Fără îndoială, factorul natural ce-i dăruise Rusiei întinderile liniştite ale câmpiei, îl predispunea pe omul acelor vremuri la contemplarea frumuseţilor universului creat de Dumnezeu, la un trai fără grabă şi la o gândire domoală: *să măsori de şapte ori înainte de a tăia o dată*, iată o vorbă înţeleaptă, fără îndoială! În cursul secolului al XVII-lea, îndeosebi după reforma ecleziastică, alături de omul contemplativ apărea însă un tip uman diferit: omul dinamic, întreprinzător.

---

98 Preemţiunea presupunea dreptul statului de a achiziţiona preferenţial mărfurile importate, pentru a le revinde apoi la preţuri de monopol (n.tr.).

Dionisie, *Secerişul*, fragment din icoana *Mitropolitul Petru*
(secolele XV-XVI)

Îl observăm mai întâi la Moscova, în *cartierul nemţilor*. Aşa se numeau cele circa 204 gospodării de străini, ocupate cam două treimi de militari şi în rest de medici, farmacişti, giuvaiergii, tălmaci, croitori, cu toţii plătiţi cu mărinimie de însuşi ţarul. Aceşti străini (olandezi, germani, englezi), indispensabili curţii princiare, aveau dreptul de a se instala la Moscova; în schimb, ruşilor le era interzis să călătorească în Europa. În orgoliul său naţional, Biserica vedea un păcat în orice relaţie a ruşilor cu „oamenii necuraţi", de altă confesiune. Diplomaţii ruşi refuzau să se supună obiceiurilor din ţările în care erau trimişi în misiune; dimpotrivă, ei iscau greutăţi şi dispute la tot pasul, fiind convinşi că prin aceasta îşi menţin prestigiul şi demnitatea şi îşi afirmă superioritatea. Grosolănia moscovită devenise deja proverbială.

Cu toate acestea, şi în ciuda tuturor piedicilor, ruşii se interesau de lucrurile şi ideile venite din exterior şi căutau – cu toată precauţia, fireşte –, distracţii şi experienţe (altminteri interzise) în cartierul nemţesc (chiar Petru cel Mare va fi mers acolo în tinereţea sa). O seamă de personaje de la curtea ţarului Alexei începuseră să dea exemplul noilor maniere. Necioplirea şi vanitatea goală a diplomaţilor intra treptat în atenţia generală: trimişii ţarului în străinătate erau acum obligaţi să cunoască limba ţării respective, să se îmbrace după moda europeană şi să nu-şi mai irite partenerii cu pretenţii şi capricii exagerate.

Curtea lui Alexei Mihailovici era, de asemenea, un centru cultural; adăpostul său, luxosul palat din Kremlin, fusese renovat de arhitecţii ruşi şi străini. Ţarul se înconjurase de poeţi, pictori, traducători şi alţi creatori de talent care circulau între Kiev, Poloţk, Wilno şi Moscova, răspândind totodată o nouă cultură, în care motivele laice nu mai erau ascunse în spatele temelor şi subiectelor reli-

gioase. Printre aceşti cărturari putem numi pe Simeon de Poloţk (bielorus), Karion Istomin şi Silvestru Medvedev, originari din Kursk, Nicolae Spătarul (moldovean) sau Epifani Slavineţki, pe care ţarul îl adusese de la Kiev. Una din primele lor preocupări a fost aceea de a oferi moscoviţilor manuale şi dicţionare de bună calitate, atât pentru limba rusă, cât şi pentru limbile străine (latină şi greacă). Ideile lui Simeon de Poloţk despre necesitatea unor instituţii şcolare patronate de stat s-au văzut aplicate, după moartea sa, prin inaugurarea, în 1687, a unei Academii slavo-greco-latine la Moscova, Academie condusă de fraţii Likoudis, cărturari greci veniţi de la Constantinopol.

Vedeau acum lumina zilei noi genuri literare – poezii, epigrame, anecdote, piese de teatru[99] – depăşindu-se astfel vechile exigenţe canonice. Autorul însuşi, anonim până atunci, îşi mărturisea acum numele. Datorită acestor oameni şi discipolilor lor, numărul traducerilor din latină, germană şi greacă a crescut considerabil. În acelaşi timp, ideile şi cunoştinţele de sorginte apuseană (mai ales în domeniile geografiei şi istoriei) pătrundeau la Moscova cel mai adesea în traducere polonă, limbă care, de altminteri, era la modă printre nobilii ruşi. Traducerile în slavonă realizate la Poloţk şi Kiev, centre erudite cu o mare reputaţie la Moscova, au contribuit la mai buna cunoaştere a autorilor antici: în ochii ruşilor, o carte tradusă avusese dintotdeauna o valoare cu atât mai mare. Ca peste tot în Europa, limba vorbită a fost din ce în ce mai mult introdusă în scris. Au fost publicate pentru prima dată culegeri de cântece, proverbe şi povestiri populare. Simplii orăşeni scriau satire

[99] Prima reprezentaţie teatrală a avut loc la 17 octombrie 1672 cu un subiect pus în scenă de un pastor german, inspirat după Cartea Estherei, din Vechiul Testament.

şi mici povestiri care aveau ca subiect central omul şi viaţa sa de zi cu zi. Aceste scrieri erau gustate de public, ai cărui purtători de cuvânt se străduiau să vădească astfel avantajele rusei vorbite faţă de slavonă şi îndreptăţirea celei dintâi de a fi, la rândul ei, o limbă de cultură. Raporturile cu cartea tipărită s-au schimbat radical. Se recunoştea acum faptul că o carte putea avea şi altă destinaţie decât aceea de a învăţa, că ea putea pur şi simplu doar să-l destindă pe cititor. Anecdotele istorice despre Cezar, Alexandru cel Mare sau Diogene, traduse din polonă la 1680, au cunoscut un mare succes. Considerat vreme de secole un păcat, râsul[100] obţinea treptat prima sa reabilitare, căreia reformele culturale ale lui Petru cel Mare îi vor da o urmare ireversibilă.

Astfel, vechea Rusie a evoluat în cursul secolului al XVII-lea în aşa fel încât reformele lui Petru cel Mare, cu siguranţă spectaculoase, au confirmat direcţiile de dezvoltare urmate până atunci.

---

[100] Recitatorii poemelor epice, cântăreţii şi muzicanţii, dansatorii şi mimii, ursarii şi păpuşarii s-au numărat mereu printre cei consideraţi suspecţi de către Biserica oficială. Arta populară în general (considerată păgână şi înclinată spre magie, n.tr.) a stat mereu sub semnul interdicţiei, fiind totuşi tolerată. Patriarhul Filaret a întreprins o adevărată vânătoare împotriva actorilor ambulanţi, ceea ce era, în fapt, un semn de slăbiciune: Biserica recunoştea în ei un rival de temut.

Laran M., Saussay J., *La Russie ancienne*, recueil de textes (IXe–XVIIe), Paris, Masson, 1975

Vodoff W., *Les documents sur écorce de bouleau de Novgorod, Journal des Savants*, 1966, no. 4, p. 193-233, no. 3, p. 229-281

Dvornik F., *Les Slaves. Histoire et civilisation de l'Antiquité au début de l'époque contemporaine,* Paris, Seuil, 1970

Váña Z., *Le monde slave ancien*, Paris, Cercle d'art, 1983

Schiltz V., *Histoire de kourganes. La redécouverte de l'or des Scythes*, Paris, Gallimard, 1990

Hruševs'kyi M., *History of Ukraine-Rus',* published by Knyho-Spilka, New York, 1954-1958 (10 vol. éd. en fac-similé, en ukrainien). Trad. anglaise abrégée: *A History of Ukraine*, New Haven, Yale Univ. Press, 1941

Obolensky D., *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1971

Vodoff W., *Naissance de la chrétienté russe*, Paris, Fayard, 1988

Vodoff W., *Princes et principautés russes (Xe-XVIIe)*, Northampton, Variorum Reprints, 1989

Handbuch der Geschichte Russlands, t. I. Stuttgart, A. Hiersemann, 1981

Mühle E., *Die städtischen Handlszentren der nordwestlichen Rus'*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1991

Medieval Russian culture, ed. by Birnbaum, M. S. Flier, Berkeley Univ. Press, 1984

Halperin Ch. J., *Russia and the Golden Horde: The Mongol impact on the medieval Russian history*, Bloomington, Indiana Univ. Press, 1985

Lemercier-Quelquejay Ch., *La paix mongole. Joug tatar ou paix mongole?*, Paris, Flammarion, 1970

Fennell J., *Crisis of Medieval Russia, 1200-1304*, Londra-New York, 1983

Fennell J., *Emergency of Moscow, 1304-1359*, Londra, 1968

Eck A., *Le Moyen Age russe*, 2e éd. revue par M. Szeftel, Paris-La Haye, 1968
Lur'e Ja., *Dve istorii Rusi XV veka*, Sankt Petersburg, 1994
Zimin A., *Vitjaz'na rasput'e*, Moscova, 1991
Zimin A., *Rossia na rubeže XV-XVI stoletij,* Moscova, 1982
Cherniavsky, *Tsar and People, Studies in Russian Myths*, New Haven-Londra, 1961
Coquin Fr.-X., La philosophie de la fonction monarchique en Russie au XVIe siècle, *Cahiers du monde russe et soviétique*, XVI, 1973, p. 253-280
Vernadsky G., *The Tsardom of Moscow, 1547-1682*, New Haven-Londra, 1969
Al'šic D., *Nacalo samoderžavija v Rossii*, Leningrad, 1988
Bushkovitch P., *Religion and society in Russia, the sixteenth and seventeenth Centurys*, Oxford, 1992
Pascal P., *Avvakum et les débuts du Raskol*, Paris-La Haye, Mouton 2e éd., 1963
Kappeler A., *La Russie empire multi-ethnique*, Paris, IES, 1994

CUPRINS

Prefaţă / 5

Introducere / 7

I. Repere istoriografice / 8; **II. Ce se înţelege prin „vechea Rusie"?** / 11; **III. Sursele** / 13

Capitolul I

SLAVII, SLAVII RĂSĂRITENI ŞI RUŞII / 17

I. Slavii / 17; **II. Slavii răsăriteni** / 18: Răspândirea slavilor în sud şi sud-vest / 19, Răspândirea la nord şi nord-vest / 20, Răspândirea în regiunile nord-estice / 20, Premisele constituirii statale / 22; **III. Rusia veche (Rus') şi formarea statului kievean** / 24: „Chemarea varegilor" / 24, Un subiect de polemică / 28; **IV. Vechea Rusie (Rus') şi comerţul** / 32; **V. Creştinarea** / 34: Difuzarea ideilor creştine şi alegerea religiei de către slavii răsăriteni / 35, Convertirea cnejilor ruşi şi a supuşilor săi / 36, Consecinţele creştinării şi avântul cultural / 37, Viaţa urbană ca factor integrator / 41, Prima reţea urbană / 42, Înfăţişarea vechilor oraşe / 43, Organizarea vieţii urbane / 44

Capitolul II

STRĂMOŞII RUŞILOR MARI ÎN ORBITA KIEVULUI / 47

I. Transformările / 50: Policentrismul politic / 50, Noua axă economică / 52, Evoluţia oraşelor / 53; **II. Noua situaţie politică** / 55: Nord-estul: ascensiunea oraşului Vladimir pe Kliazma / 55, Novgorod şi Pskov / 60;

Capitolul III

PERIOADA MONGOLĂ / 63

I. Triburile mongole în preajma cuceririi / 64; **II. Invazia spaţiului rusesc** / 66: Invaziile mongole / 66, Invazia regiunii nord-vestice / 67; **III. Învinşi şi învingători** / 68: Dominaţia mongolă / 68, Declinul Hoardei de Aur / 70; **IV. Problema „jugului tătar": o apreciere nuanţată** / 72

Capitolul IV

FORMAREA RUSIEI MARI ŞI A STATULUI MOSCOVIT / 79

I. Oamenii şi pământul / 79: Cnejii şi boierii / 80, Tăranii şi robii / 81; **II. Ascensiunea Moscovei** / 85: Moscova şi Hoarda de Aur / 86, Biserica moscovită / 87, Rolul cnejilor / 88; **III. Evoluţia Rusiei în a doua jumătate a secolului al XV-lea** / 91: Condiţia ţărănimii / 91, Boierimea aservită marelui cneaz / 92, Faza incipientă a aparatului de stat / 93, Biserica şi puterea princiară / 96, Legitimarea puterii princiare / 98

Capitolul V

REGIMUL AUTOCRATIC ŞI TULBURĂRILE SOCIALE / 101

I. Începuturile regimului autocratic / 101: Primul ţar/ 102, Reformele Sfatului ales / 104, Teroarea/ 106, Comportamentul lui Ivan al IV-lea/ 108, Coerenţa actelor sale/ 109; **II. Epoca tulburărilor** / 112: Boris Godunov / 113, Problema succesiunii / 114, Primul fals Dmitri / 115, Revoltele ţărăneşti / 116, Al doilea fals Dmitri / 117, Invaziile polonă şi suedeză / 118, Eliberarea / 119, O nouă dinastie: Romanovii / 120

Capitolul VI

RUSIA ÎNCĂ VECHE ÎN FAŢA NOILOR TENDINŢE / 121

I. Secolul revoltelor / 121: Aservirea ţărănimii / 122, Rezistenţa populară / 122, Cazacii, statul şi populaţia / 124; **II. Reforma ecleziastică şi consecinţele acesteia** / 125: O problemă a Bisericii / 126, Reforma patriarhului Nikon / 127, Ataşamentul faţă de vechile rituri / 129, Schisma în Biserica rusă / 131, Semnificaţia culturală a reformei şi consecinţele sale / 131; **III. Către alte orizonturi** / 134: Teritoriul unui imperiu / 134, Dezvoltarea economică / 139, Semnele înnoirii culturale / 143

Bibliografie / 148

Autoarea lucrării pe care v-o prezentăm surprinde, cu luciditate şi admirabil spirit de sinteză, trăsăturile-forţă ale unei civilizaţii şi ale unui anumit tip uman, oferind explicaţii, de multe ori nebănuite, dar totdeauna binevenite, atât pentru faptele unui trecut mai îndepărtat, cât şi pentru cele mai recente, încă vii în amintirea acelora care le-au trăit.

Altfel spus, ni se oferă o imagine sugestivă a unei civilizaţii interesante, care-i cuprinde laolaltă pe Ivan cel Groaznic şi pe Andrei Rubliov, pe martirul Avvakum şi pe orgoliosul patriarh Nikon, dându-ne posibilitatea să înţelegem mai bine romanele lui Dostoievski sau filmele lui Eisenstein şi Bondarciuk.

Colecţie coordonată de ***ŞERBAN PAPACOSTEA,***
membru corespondent al Academiei Române

În curs de apariţie:

- *ISTORIA URSS DE LA HRUŞCIOV LA GORBACIOV*
  de Nicolas Werth
- *GULAGUL*
  de Jean-Jacques Marie
- *VIAŢA ÎN EVUL MEDIU*
  de Geneviève d'Haucourt

ISBN: 973-653-058-2